संस्कृत

चन्दमामा

मार्च १९९७



Statement about ownership of CHANDAMAMA (Sanskrit)
Rule 8 (Form VI), Newspapers (Central) Rules, 1956

1. Place of Publication	'CHANDAMAMA BUILDINGS' 188, N.S.K. Salai Vadapalani, Madras-600 026
2. Periodicity of Publication	MONTHLY Ist of each calender month
3. Printer's Name	B.V. REDDI
Nationality	INDIAN
Address	Prasad Process Private Limited 188, N.S.K. Salai Vadapalani, Madras-600 026
4. Publisher's Name	B.VISWANATHA REDDI
Nationality	INDIAN
Address	Chandamama Publications 188, N.S.K. Salai Vadapalani, Madras-600 026
5. Editor's Name	B.NAGI REDDI
Nationality	INDIAN
Address	'Chandamama Buildings' 188, N.S.K. Salai Vadapalani, Madras-600 026
6. Name and Address of individuals who own the paper	CHANDAMAMA PUBLICATIONS PARTNERS: 1. Sri B. VENKATRAMA REDDY 2. Sri B.V. NARESH REDDY 3. Sri B.V. SANJAY REDDY 4. Sri B.V. SHARATH REDDY 5. Smt. B. PADMAVATHI 6. Sri B.N. RAJESH REDDY 7. Smt. B. VASUNDHARA 8. Kum. B.L. ARCHANA 9. Kum. B.L. ARADHANA 'Chandamama Buildings' 188, N.S.K. Salai Vadapalani, Madras-600 026

I, B Viswanatha Reddi, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

1st March 1997

B. VISWANATHA REDDI
Signature of the Publisher



चन्दमामा

मार्च् -१९९७



अन्तरङ्गम्

सम्पादकीयम्	....	७
वार्ताविशेषः	....	९
अतिथिसत्कारः	....	१०
पशुस्वभावः	....	१६
सम्राट् अशोकः - १	....	१७
ज्ञानी सुन्दरः	....	२५
समुद्रतीरप्रयाणम् - १५	....	३३
राक्षसश्रेष्ठः	....	३७
चन्दमामायाः सुवर्णसमयः-९	....	४१
महाभारतम् - ३२	....	४५
समयस्फूर्तिः	....	५२
चन्दमामानुबन्धः - ९९	....	५३
रसवार्ताः	....	५६
पितुः अपेक्षा	....	५७
अपूर्ववस्तु	....	६१
चित्रशीर्षिकास्पर्धा	....	६६



प्रतिकृतिमूल्यं रू. ६-००

वार्षिकं ग्राहकशुल्कं रू. ७२-००

चन्दमामा

संस्थापकः - 'चक्रपाणिः' सञ्चालकः - 'नागिरेड्डी'



सर्जनशीलाभिरुचित्वेन परिगणनीया कला

राष्ट्रियशिक्षासंशोधनपरिषत् (NCERT) शिक्षणक्षेत्रे अनेकविधानि संशोधनानि करोति । सा छात्राणां सर्जनाभिरुचिवर्धने विशेषनैर्भर्यवती अस्ति । अतः तया स्व-अधीनविद्यालयानां कृते निर्देशः प्रेषितः यत् दशमकक्ष्यान्तं पाठ्यक्रमे चित्रलेखनं सङ्गीतं च योजितं भवेत् इति । याः शालाः तस्याः संस्थायाः पाठ्यक्रमम् अनुसरन्ति ताः सर्वाः अपि एतं नियमम् अनुसरन्त्यः कलाध्यापकानां नियुक्तिं कृतवत्यः । एतस्याः संस्थायाः पाठ्यक्रमम् अननुसरन्त्यः अपि काश्चन शालाः कलां स्वपाठ्यक्रमे योजितवत्यः दृश्यन्ते । किन्तु तासु कलाविषयम् अधिकृत्य परीक्षा लघुपरीक्षा वा न प्रचलति, अग्रिमाध्ययनार्थं कलाविषये उत्तीर्णता अनिवार्या अपि न ।

कलाविषयं स्वपाठ्यक्रमे योजितवन्तः विद्यालयाः वस्तुतः नितरां विरलाः । सर्वकारीयाः नगरसभीयाः च विद्यालयाः एव एतद्विषये महतीम् उपेक्षां प्रदर्शयन्तः दृश्यन्ते इति तु महतः खेदस्य विषयः । तेषु केचन विद्यालयाः चित्रलेखनादिकं यद्यपि पाठ्यक्रमे योजितवन्तः दृश्यन्ते, किन्तु चित्रकलावधिकाले चित्रकलाध्यापकस्य पाठनं तु न प्रचलति । प्रत्युत यस्य समयावकाशः भवति सः अध्यापकः स्वविषयं पाठयति, अन्यथा छात्राः स्वाच्छन्द्यसुखम् अनुभवन्ति । चित्रकलादिस्पर्धायाः आयोजकानाम् अयम् अनुभवः अस्ति यत् चित्रकलादिस्पर्धार्थं छात्रान् प्रायः न प्रेषयन्ति विद्यालयाः इति । छात्राः यदि स्पर्धादिनिमित्तं समयं यापयेयुः तर्हि पठनार्थं पर्याप्तं समयम् अप्राप्नुवन्तः ते परीक्षासु न्यूनान् अङ्कान् प्राप्नुयुः इति आतङ्कः तेषाम् ।

वस्तुतः चित्रलेखनं वर्णलेपनं च सर्जनप्रवृत्तिप्रेरकम् । छात्राणां कल्पनाभिवृद्धेः सोपानम् । तदुभयम् अपि छात्राणां परिशीलनसामर्थ्यं वर्धयति । अतः चित्रकलादिषु आसक्ताः छात्राः पोषकैः अवश्यं प्रोत्साहनीयाः । 'यदि मम पुत्रः कलासक्तः भवेत् तर्हि सः चित्रकारः भवेत्, न तु वैद्यः, तन्त्रज्ञः, विज्ञानी, न्यायवादी वा' इत्येषा अवास्तविकी भीतिः परित्यक्तव्या पोषकैः ।

'कलादिविषयेषु आसक्तान् छात्रान् तद्विषयाभ्यासात् यदि वयं निवारयामः तर्हि तेषां प्रतिभाविकासः एव कुण्ठितः भवति' इत्येषः अंशः सर्वदा स्मर्तव्यः अस्माभिः ।

सम्पुटः - १३ मार्च् - १९९७ सञ्चिका - १२

प्रतिकृतिमूल्यं रू. ७.०० * वार्षिकं ग्राहकशुल्कं रू. ७२.००



कठिनशब्दानां सान्दर्भिकाः अर्थाः

अभियोगः	- appeal	प्रतिवेशी	- neighbour
आयुः	- life	प्रासादः	- palace
आर्द्रः	- wet	भषति	- barks
उत्कोचः	- bribe	भृत्यः	- servant
उत्पाट्य	- uprooted	मार्जारः	- cat
उरः	- chest	मृगया	- hunting
ऋणम्	- debt	मुखद्वारम्	- maindoor
कन्दः	- bulbous	वणिक्	- merchant
करः	- tax	वस्त्रकटः	- carpet
करवस्त्रम्	- handkarchief	वस्त्रफलकम्	- banner
कर्मकरः	- worker	वितानम्	- pandal
कांस्यम्	- bronze	शपथः	- outh
कुञ्चिका	- key	शलाटुः	- unripe fruit
कौमुदी	- moonlight	शोभायात्रा	- procession
क्षतिग्रस्तः	- woonded	सपत्नी	- secondwife
ग्रन्थिः	- knot	सिक्थम्	- wax
दर्पणः	- mirror	सूत्रखण्डः	- piece of thread
निष्पीड्य	- squeezed	सेतुः	- bridge
पङ्गुः	- lame	स्थूलकायः	- fat person

वार्ताविशेषः -

पर्शियन्खातस्थाः सप्त देशाः

भारतदेशस्य चरित्रं ये पठितवन्तः ते ईशान्यदिशि स्थितानां सप्तानां देशानां विषये जानन्ति एव । एते यथा तथैव पर्शियन्खातपरिसरे अपि सप्त देशाः सन्ति । ते देशाः 'सप्त भगिन्यः' (सेवेन् सिस्टर्स्) इति निर्दिश्यन्ते । इदानीं ते देशाः अरब्-राष्ट्रसमवायः (युनैटेड् अरब् एमिरेट्स्=यु.ए.इ.) इति निर्दिश्यन्ते । रास् अल् खायमा, उमाल् खायवान्, अज्मान्, षार्जा, दुभाय्, अबुधाबि, पुजायरा इत्येते सप्त देशाः दक्षिणोत्तरं प्रसृताः सन्ति । अरब्राष्ट्रसमवायेन डिसेम्बर्मासस्य द्वितीये दिनाङ्के रजतोत्सवः आचरितः ।

सार्धैकशतवर्षेभ्यः पूर्वम् एते देशाः 'ट्रूसियल्स्टेट्स्' इति निर्दिश्यन्ते स्म । १८२०तमे वर्षे ब्रिटन्देशसम्बद्धः सन्धिः कश्चनः अङ्गीकृतः इत्यतः एतैः तच्च नाम प्राप्तम् । षेक्जनाः स्थानीयशासनं निर्वहन्ति स्म । तैः सह चर्चां कृत्वा ब्रिटन्देशः स्वस्य सैन्यं तत्र स्थापयितुम् अनुमतिः यथा प्राप्येत तथा सन्धिम् उपास्थापयत् । अबुधाबिप्रदेशीयः षेक् जायद् खलीफा अल् नाह्यान् दीर्घकालं यावत्, तन्नाम १८५५ तः १९०९ तमवर्षं यावत्, राज्यभारं निरूढवान् । इदानीन्तनसमवायस्य अध्यक्षः षेक् षक्पट् १९२८तमे वर्षे सिंहासनम् आरूढवान् । तस्य अनुजः षेक् जायदः स्वस्य मतगुरोः सकाशात् विद्यां गृहीत्वा मरुभूमौ सर्वत्र सञ्चारं कृतवान् । षेक् तं सूचितवान् यत् तैलकूपानां खनने तैलसङ्ग्रहणादिषु च ब्रिटन्देशस्य साहाय्यं करणीयम् इति । एतस्मात् जायदः मरुभूमिसम्बद्धेषु वाणिज्येषु विशेषज्ञानं प्राप्तवान् । 'तैलकूपाः एव अस्मद्देशस्य भाग्योदयस्य कारणानि भवितुम् अर्हन्ति' इति अवगतवान् सः ।

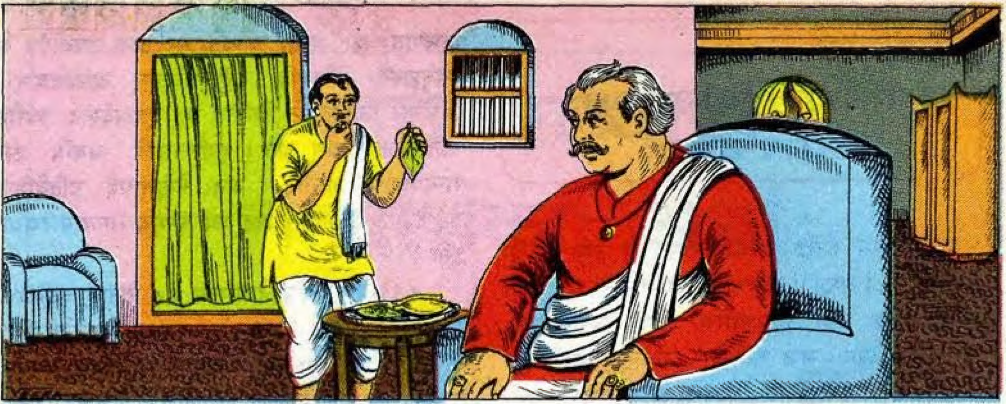
अत्रान्तरे सः षेक्प्रतिनिधित्वेन पूर्वदेशेषु नियुक्तः अभवत् । एतेन तस्य कार्यकौशलं ज्ञानं च प्रवृद्धम् । सः अल्आयिन्प्रदेशं कृषियोग्यं कृतवान् । एतस्मात् तत्प्रदेशीयजनानां जीवने महत् परिवर्तनं जातम् ।

१९६६तमे वर्षे अगस्ट्मासस्य ६ दिनाङ्के सः अबुधाबिराज्यस्य शासकः जातः । तैलकूपानां कारणतः यः आयः प्राप्यते स्म तस्य उपयोगेन सः स्वदेशस्य अभिवृद्धिं कर्तुं प्रयत्नम् आरब्धवान् । अत्रान्तरे ब्रिटन्देशेन चिन्तितं यत् एतत्प्रदेशतः स्वसैन्यं प्रतिस्वीकरणीयम् इति । पूर्वतनसन्धेः अवधिः अपि समाप्तप्रायः आसीत् । अतः षेक्जायदः प्रतिवेशिनः षट् देशान् सूचितवान् यत् वयं सम्भूय समवायं रचयाम इति ।

१९७१मे वर्षे जुलैमासस्य १८ दिनाङ्के चारित्रिकः निर्णयः कृतः यत् 'अरबराष्ट्रसमवायः' (युनैटेड् अरब् एमिरेट्स्) रचनीयः इति । चतुर्णां मासानाम् अनन्तरं, तन्नाम डिसेम्बर्मासस्य द्वितीये दिनाङ्के एतस्य समवायस्य शासनम् आरब्धम् । अबुधाबिदेशीयः षेक् जायेद् एतस्य समवायस्य अध्यक्षत्वेन चितः अभवत् । प्रतिपञ्चवर्षं प्रवर्तमाने अध्यक्षीयनिर्वाचने सः एव चितः भवन् अस्ति ।



समवायरचनायाः अनन्तरं सप्तसु अपि देशेषु अभिवृद्धिकार्यक्रमाः विशेषतः प्रवृत्ताः । विद्याक्षेत्रादीनि अत्र उदाहरणानि । १९७१तमे वर्षे अत्र १४७ शालाः आसन् । वृत्तिपरविद्यालयाः न आसन् एव । इदानीं तत्र ९०० विद्यालयाः सन्ति । एकः वैद्यकीय-विश्वविद्यालयः अपि अस्ति । अल्अयन्प्रदेशे १९७७तमे वर्षे समवायीयविश्वविद्यालयः स्थापितः अभवत् । एतस्मिन् विश्वविद्यालये १५,००० छात्राः पठन्ति । एतेषु विदेशीयाः विद्यार्थिनः अपि सन्ति केचन । एतेषु देशेषु ८४% जनाः अक्षरज्ञाः सन्ति । १९९६तमे वर्षे प्रकाशितं विश्वस्वास्थ्यसंस्थायाः प्रकटनं ज्ञापयति यत् मध्यप्राच्यदेशेषु स्थितेषु बालेषु अरबराष्ट्रसमवायीयाः एव आरोग्यवन्तः दृढकायाः च इति।



अतिथिसत्कारः

श्रीपुरनामके ग्रामे सदानन्दः नाम कश्चित् भाग्यवान् आसीत् । सः अत्यन्तं गौरवेण, आदरेण च अतिथिसत्कारं करोति स्म । आत्मना क्रियमाणः अतिथिसत्कारः एव अतीव श्रेष्ठः इति सः भावितवान् आसीत् ।

सदानन्दस्य गृहं ये अतिथयः आगच्छन्ति स्म ते सर्वे तं श्लाघन्ते स्म । एतस्मात् सदानन्दः महान्तं सन्तोषम् अनुभवति स्म । परन्तु कदाचित् गोपालनामकः कश्चित् सदानन्दस्य गृहे अतिथिसत्कारं स्वीकृत्य - ''श्रीरङ्गे स्थितेन रङ्गनाथेन क्रियमाणस्य अतिथिसत्कारस्य अनन्तरं भवतः अतिथि-सत्कारः एव श्रेष्ठः'' इति उक्तवान् ।

स्वस्य अपेक्षया रङ्गनाथः श्रेष्ठः इत्यंशं ज्ञात्वा सदानन्दः गोपालं पृष्टवान् - ''सः रङ्गनाथः कः ? तस्य वैशिष्ट्यं किम् ?'' इति ।

तदा गोपालः महता आश्चर्येण - ''भवान् रङ्गनाथस्य विषयं न जानाति वा ? अतिथिसत्कारविषये तस्मात् ज्ञातव्यं बहु अस्ति । तस्य विषेशता वचनैः वक्तुं न शक्यते । कदाचित् भवान् श्रीरङ्गं गत्वा तं पश्यतु । तदा भवता एव ज्ञायते सर्वम् अपि'' इति सदानन्दम् उक्तवान् ।

एतत् श्रुत्वा सदानन्दः अनन्तरदिने एव श्रीरङ्गं प्रति प्रस्थितवान् । रङ्गनाथस्य गृहं प्राप्तवान् च ।

रङ्गनाथस्य गृहं तु लघु आसीत् । सः गृहस्य पुरतः एव उपविष्टवान् आसीत् । स्वगृहम् आगतवन्तं सदानन्दं दृष्ट्वा तस्य परिचयादिकं पृष्टवान् । सदानन्दः स्वस्य वास्तविकपरिचयम् अनुक्त्वा 'वज्र-वाणिज्यनिमित्तम् आगतवान् अस्मि' इति रङ्गनाथम् उक्तवान् ।

''भवान् वज्राणि विक्रेतुम् इच्छति चेत्

'भामहः'

साम्बमूर्तेः गृहं गच्छतु । सः वज्राणि दृष्ट्वा योग्यमूल्यस्य कथने निपुणः अस्ति'' इति उक्तवान् रङ्गनाथः ।

अनुक्षणम् एव सदानन्दः - ''अहं भवतः अतिथिः भवितुं शक्नोमि वा ?'' इति पृष्टवान् ।

''स्वामिन् ! भवान् धनिकः इव दृश्यते । अहं तु निर्धनः अस्मि । भवतः यथोचितं सत्कारं कर्तुं मया न शक्येत'' इति उक्तवान् रङ्गनाथः ।

''अहं भवतः गृहे एव वासं कर्तुम् इच्छामि । भवतः कष्टं भवति चेत् साम्बमूर्तेः गृहं गमिष्यामि'' इति उक्तवान् सदानन्दः ।

सदानन्दस्य वचनं श्रुत्वा रङ्गनाथः - ''अतिथिसत्कारार्थम् अवकाशः प्राप्तः चेत् तत् परमसौभाग्यकरं भावयामि । भवता अन्यत्र गमनं चिन्तनीयं नास्ति'' इति उक्त्वा गौरवेण तं गृहस्य अन्तः नीत्वा पादप्रक्षालनार्थं जलं दत्तवान् । किञ्चित्-समयानन्तरं रङ्गनाथस्य पत्नी भोजनं सज्जीकृतवती । भोजने अधिकभक्ष्याणि न आसन् । किन्तु भोजनं रुचिकरम् आसीत् ।

भोजनानन्तरं सदानन्दः - ''अहं साम्बमूर्तेः गृहं गमिष्यामि'' इति उक्तवान् ।

परन्तु रङ्गनाथः एतत् अनङ्गीकृत्य - ''भवान् अस्माकं गृहे एव अतिथिसत्कारं स्वीकृत्य गच्छेत्'' इति उक्तवान् ।

'कथम् अत्र मया समययापनं करणीयम् ? न विनोधसाधनानि, न वा भोगसाधनानि अत्र । रङ्गनाथस्य अतिथि-सत्कारः सरलः अस्ति । मम गृहे तु अतिथीनां कृते विभिन्नभक्ष्याणि क्रियन्ते । तथापि गोपालः रङ्गनाथस्य सत्कारः एव श्रेष्ठः इति कथम् उक्तवान्' इति सदानन्दः चिन्तितवान् ।



SXN – P-2



कलानैपुण्यस्य प्रदर्शनार्थम् अवकाशः कल्पनीयः च' इति मनसि एव चिन्तितवान् सदानन्दः ।

अनन्तरं सदानन्दः - ''एतस्य श्रीरङ्गस्य वैशिष्ट्यं किम् ?'' इति रङ्गनाथं पृष्टवान् ।

तदा रङ्गनाथः - ''प्रतिदिनं वयं यं ग्रामं पश्यामः तत्र वैशिष्ट्यं किमपि न भासते । अस्माकं ग्रामे पुरातनाः देवालयाः, फलवाटिकाः च सन्ति । अत्यन्तं प्राचीनम् एकं दुर्गम् अपि अस्ति । भवान् एतत् दुर्गं द्रष्टुम् इच्छति चेत् मम पुत्राः भवते दर्शयिष्यन्ति । परन्तु तत् दूरे अस्ति । गमनागमने भवतः श्रान्तिः भवेत्'' इति उक्तवान् ।

वस्तुतः ग्रामदर्शने सदानन्दस्य इच्छा न आसीत् । अतः सः - ''इदानीम् एव अहं श्रान्तः अस्मि'' इति वदन् रङ्गनाथस्य गृहसदस्यानां कलानैपुण्यविषये पृष्टवान् । रङ्गनाथः चित्रकलायां, तस्य पत्नी गानकलायां, तस्य अनुजः कवितालेखने, तदीयाः पुत्राः च मृत्तिकया विविध-पाञ्चालिकानिर्माणे च निपुणाः आसन् ।

सदानन्दः सर्वेषाम् अपि निपुणतां द्रष्टुम् इष्टवान् । परन्तु रङ्गनाथः अनङ्गीकृत्य - ''भवतः प्रयाणस्य श्रान्तता एव न अपगता । अन्यच्च अद्य महान् घर्मः अस्ति अपि । अतः भवान् विश्रान्तिं स्वीकरोतु'' इति उक्तवान् ।

परन्तु सदानन्दः महान्तम् अनुरोधं कृतवान् । तदा रङ्गनाथः - ''वयं सर्वे भवन्तं बहु इष्टवन्तः । कानिचन दिनानि भवान् अत्र तिष्ठेत् इति अस्माकम् अपेक्षा

तावति काले रङ्गनाथस्य पत्नी, पुत्राः, अनुजः च तत्र आगतवन्तः । ते सर्वे - ''श्रीपुरस्य विषेशतां वदतु'' इति सदानन्दं प्रार्थितवन्तः । सः यदा विषयं वदति स्म तदा ते सर्वे अवधानेन विषयं श्रुतवन्तः । सम्भाषणसमये सदानन्दः गीतं गायति इति ज्ञात्वा गीतम् अपि गापितवन्तः ते ।

एतावत्पर्यन्तं सदानन्दस्य वचनं श्रद्धया कोऽपि न श्रुतवान् आसीत् । एतस्य गीतम् अपि कोऽपि न श्लाघितवान् आसीत् । इदानीम् आत्मना गीतं यत् गीतम् अस्ति तत् श्रुत्वा सर्वे श्लाघितवन्तः इति कारणतः सदानन्दः नितरां सन्तुष्टः ।

'अतिथिसत्कारः नाम न केवलं पूर्णोदरभोजनदानम्, अपि तु अतिथीनां वचनस्य श्रवणम् अपि । तेषु स्थितस्य

अस्ति । श्वः आरभ्य भवान् अस्मासु एकैकस्यापि कलानैपुण्यं द्रष्टुम् अर्हति । अतः भवान् अत्रैव तिष्ठतु'' इति उक्तवान् ।

एतत् श्रुतवतः सदानन्दस्य सन्तोषः जातः । वस्तुतः सर्वं द्रष्टुं तस्मिन् सहना न आसीत् । तथापि अतिथिना सह गृहस्थस्य व्यवहारः कथं भवेत् इति सः ज्ञातवान् । 'इतःपरं गृहम् आगतवतां पुरतः स्वविषये अधिकं किमपि न वक्तव्यम्' इति सः चिन्तितवान् । न केवलम् एतावत्, 'आगताः कदा गच्छन्ति इति न चिन्तनीयम् । प्रत्युत, ते अधिकदिनानि तिष्ठन्तु इत्येव मनसि भावना भवेत्' इत्यपि ज्ञातवान् सः ।

मध्याह्ने सदानन्दस्य अभिरुचिं ज्ञातवती आसीत् इति कारणतः रङ्गनाथस्य पत्नी रात्रौ भोजनार्थं सदानन्दस्य इष्टं पाकम् एव कृतवती आसीत् । भोजनानन्तरं सर्वे किञ्चित्कालं सम्भाषणं कृतवन्तः । अनन्तरं रङ्गनाथः सदानन्दं प्रकोष्ठं नीत्वा - ''भवान् स्वस्य अपेक्षां वदतु'' इति उक्तवान् ।

'अत्यन्तं सामान्यः एषः रङ्गनाथः धनिकस्य मम अपेक्षां कथं पूरयेत् ? भवतु, एषः सम्यक् पाठनीयः' इति चिन्तयन् सदानन्दः - ''यदि मम अपेक्षा भवता पूरयितुं न शक्यते तर्हि अहं चिन्तयामि यत् भवता पूरयितुम् अशक्याम् अपेक्षाम् अहं पृष्टवान् इति । भवान् चिन्तयति यत्-भवता मम अपेक्षा न पूरिता इति । एवम् उभयोः अपि असन्तोषः । अतः, यः कोऽपि भवतु, स्वसामर्थ्यं विचिन्त्य वाग्दानं करोति चेत् वरं खलु'' इति उक्तवान् ।

''भवतः वचनम् अक्षरशः सत्यम् । किन्त भवतः अपेक्षां पूरयितुं मम शक्तिः अस्ति एव । अतः एव अहं भवन्तं तथा





पृष्टवान् । भवान् सङ्कोचं विना स्वस्य अपेक्षां वदतु'' इति उक्तवान् रङ्गनाथः ।

तदा सदानन्दः असहनया उक्तवान् - ''देवलोकं गत्वा अप्सरसां नृत्यं द्रष्टव्यम् इति मम अपेक्षा'' इति ।

रङ्गनाथः तस्मै मञ्चं दर्शयन् - ''इदानीं भवान् विश्रान्तिं स्वीकरोतु । भवतः अपेक्षा निश्चयेन पूरिता भविष्यति'' इति उक्त्वा ततः गतवान् ।

मञ्चे शयनस्य अनुक्षणम् एव सदानन्देन निद्रा प्राप्ता । निद्रायां तेन स्वप्नः दृष्टः । स्वप्ने सः देवलोकं गतवान् । तत्र अप्सरसां नृत्यं दृष्टवान् । अनन्तरदिने यदा सः निद्रातः उत्थितवान् तदा तस्य महती तृप्तिः जाता आसीत् । सः गत्वा रङ्गनाथं कृतज्ञताम् उक्त्वा - ''अहं कथं तं स्वप्नं दृष्टवान् ?'' इति पृष्टवान् ।

''सः स्वप्नः न, वास्तविकता'' इति उक्तवान् रङ्गनाथः । अनन्तरं समग्रं वास्तवविषयं सदानन्दम् उक्तवान् च -

''एकदा मम गृहं कश्चित् अतिथिः आगतः आसीत् । सः मया कृतेन अतिथिसत्कारेण अत्यन्तं तृप्तः सन्- 'महानुभाव ! अहं कश्चित् तपस्वी । मयि स्थितायाः शक्तेः अल्पभागः वा सज्जनाय दातव्यः इति मम इच्छा अस्ति । इदानीं सा इच्छा फलिता अस्ति । अद्य आरभ्य प्रतिदिनं भवतः असाध्या अपेक्षा अपि पूर्यते । अतः भवान् अपारसम्पत्तेः स्वामी सन् एवम् एव अतिथिसत्कारं कुर्वन् सुखेन जीवतु' इति अनुग्रहं कृतवान् ।

तदा अहं किञ्चिदपि सन्तोषम् अननुभवन् - ''स्वामिन् ! मम अदृष्टेन एव भवादृशः तपस्वी मम गृहम् अतिथिरूपेण आगतः अस्ति । भवतः वरः अपायकरः इति मम भाति । यतः अपेक्षा मनसः सम्बद्धा अस्ति । मनसः नियन्त्रणं महते क्लेशाय । अतः एतस्य वरस्य दुरुपयोगः कदाचित् भवेत् । एतस्मात् बहूनां कष्टम् अपि भवेत् । एतादृशः वरः इन्द्रियनिग्रहिणां भवादृशानाम् एव भवतु । मादृशस्य सामन्यस्य उचितं न भवति'' इति उक्तवान् ।

''भवतु ! प्रतिदिनं भवतः गृहे शतं सुवर्णनाणकानि पतन्तु इति वरं ददामि वा ?'' इति पृष्टवान् अतिथिः ।

''स्वामिन् ! मानवाः स्वशक्त्या एव सर्वं सम्पादयेयुः । तथा सम्पादितेन धनेन

एव सुखम् अनुभवेयुः च । मया सम्पादितेन धनेन एव अहम् अतिथिसत्कारं करोमि । अतः भवदीयं वरम् अहं न इच्छामि'' इति उक्तवान् अहम् ।

''भवतु ! अतिथयः यत् धनम्, आभरणं च पृच्छन्ति तत् यथा भवान् दद्यात् तथा वरं ददामि वा ?'' इति पुनः पृष्टवान् अतिथिः ।

तदा अहं - ''स्वामिन् ! तदपि मया सम्पादितं धनं न भवति खलु । अतः अतिथीनां मनःसन्तोषार्थम् अपेक्षितया शक्त्या माम् अनुगृह्णातु'' इति उक्तवान् ।

''अतिथीनां मनःसन्तोषार्थं धन-कनक-वाहनानाम् आवश्यकता न भवेत् वा ?'' इति पृष्टवान् अतिथिः ।

''तथा चेत् मम गृहं न केवलम् अतिथयः, अपि तु याचकाः अपि आगच्छन्ति । अहं दाता भवितुं न इच्छामि । दूरप्रदेशेभ्यः ये आगच्छन्ति तेभ्यः आश्रयं दत्त्वा तेषां सत्कारः करणीयः इत्येव मम इच्छा । मानवस्य अपेक्षा मनसः सम्बद्धा भवति । यदि मनसः तृप्तिः भवेत् तर्हि मानवस्य अपेक्षा एव न भवेत् । मनसः तृप्त्यर्थं मह्यं शक्तिं ददातु'' इति प्रार्थितवान् अहम् ।

तावता आतिथिः वास्तवविषयं ज्ञात्वा - ''स्वयम् एव भवतः गृहं यः अतिथिः आगच्छति तस्मै आतिथ्यं ददातु भवान् । भवतः अतिथीनाम् अपेक्षा रात्रौ निद्रासमये पूर्यते । तेषां तृप्तिः भवति'' इति वरं दत्त्वा ततः गतवान् ।

तस्मात् दिनात् तेन क्रमेण एव अहम् अतिथिसत्कारं कुर्वन् अस्मि'' इति ।

एतत् विवरणं श्रुतवतः सदानन्दस्य संशयाः परिहृताः अभवन् । 'रङ्गनाथः स्वार्थं विना निःस्वार्थभावनया अतिथीनां मानसिकतृप्त्यर्थं प्रयत्नं करोति । अतः एव मत्तः आतिथ्यं स्वीकृतवान् गोपालः रङ्गनाथं श्लाघमानः एकवारं गच्छतु तस्य गृहम् इति उक्तवान्' इति चिन्तितवान् सः ।

अनन्तरं सदानन्दः स्वग्रामं गत्वा स्वव्यवहारे परिवर्तनं कृतवान् । कोऽपि अतिथिः आगत्य तं श्लाघते चेत् ''मया दीयमानात् आतिथ्यात् अपि श्रीरङ्गस्य रङ्गनाथस्य आतिथ्यम् एव श्रेष्ठम्'' इति विनयेन वदति स्म सः ।

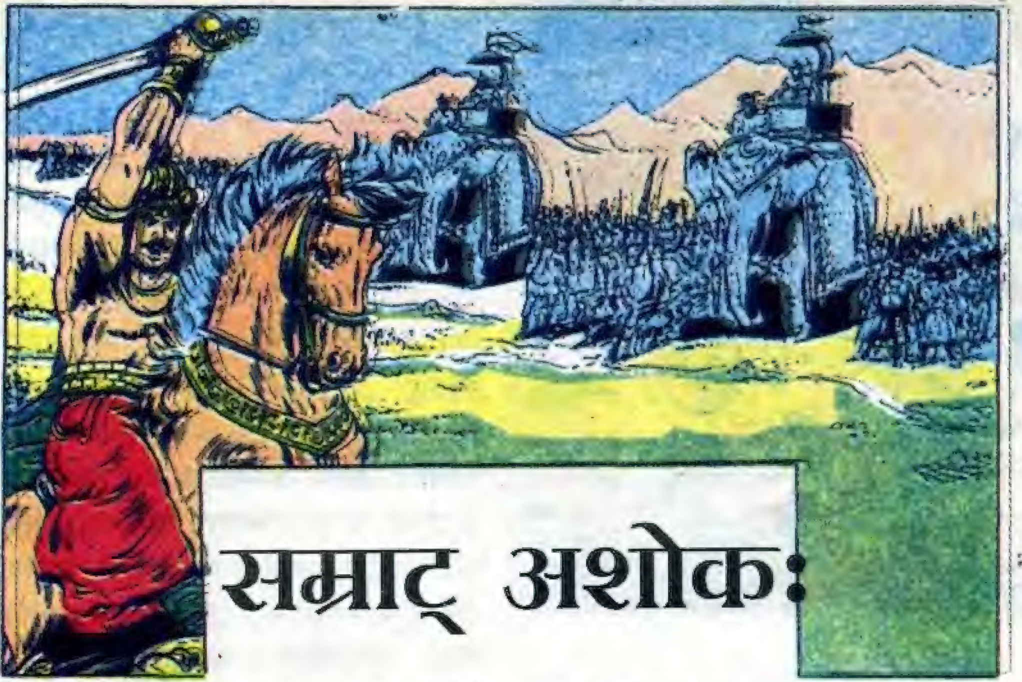


पशुस्वभावः

शिवः पादाभ्याम् एव काशीयात्रां समाप्य आगतवान् । ग्रामे सम्मिलितान् जनान् स्वानुभवान् श्रावयन् - ''प्रयाणे मया द्वौ पङ्गू मिलितौ । मम वसतिस्थाने एव भोजनादिकं, किञ्चित् धनं च दत्त्वा अहं प्रथमस्य साहाय्यं कृतवान् । द्वितीयस्य अपि एवं रीत्या एव साहाय्यं कृतवान् । मम प्रत्यागमनसमये प्रथमतया अहं द्वितीयं पङ्गुं दृष्टवान् । सः मार्गपार्श्वे एव लघु आश्रमं निर्माय महान् संन्यासी इव दण्डं कमण्डलुं च गृहीत्वा उपविष्टवान् आसीत् । सः माम् अपरिचितम् इव दृष्टवान् । तस्य शिष्याः - 'एषः संन्यासी अद्भुतशक्तिं सम्पादितवान् अस्ति' इति प्रचारं कुर्वन्तः जनेभ्यः उपायनं स्वीकुर्वन्ति स्म । किञ्चिद्दूरं गमनानन्तरम् अहं प्रथमपङ्गुं दृष्टवान् । सः अनुक्षणम् एव माम् अभिज्ञाय दिनद्वयं यावत् भक्त्या श्रद्धया च मम सेवां कृतवान् । इदानीं मम संशयः नाम किमर्थं द्वयोः व्यवहारे भेदः आसीत् ? इति'' इति उक्तवान् सः ।

तदा तस्य ग्रामस्य ज्येष्ठः - ''शिव ! शुनकाय खाद्यं दीयते चेत् सः सर्वदा भवतः साहाय्यं करोति । तथा एव मार्जाराय क्षीरं दत्तं चेत् सः भवतः द्वारा एव सेवां कारयति । शुनकः अन्नदातारं देवं मन्यते, परन्तु मार्जारः आत्मानम् एव देवं मन्यते । काशीगमनसमये भवता दृष्टे प्रथमे पङ्गौ शुनकस्वभावः आसीत् । द्वितीये पङ्गौ मार्जारस्वभावः आसीत् । मानवः अपि कश्चित् प्राणी खलु । परन्तु तस्मिन् विवेचनाशक्तिः अस्ति इति कारणतः इतरपशुभ्यः भिन्नः अस्ति सः । तथापि अस्मासु केचन पशुस्वभावम् एव प्रदर्शयन्ति'' इति विवरणं दत्तवान् ।





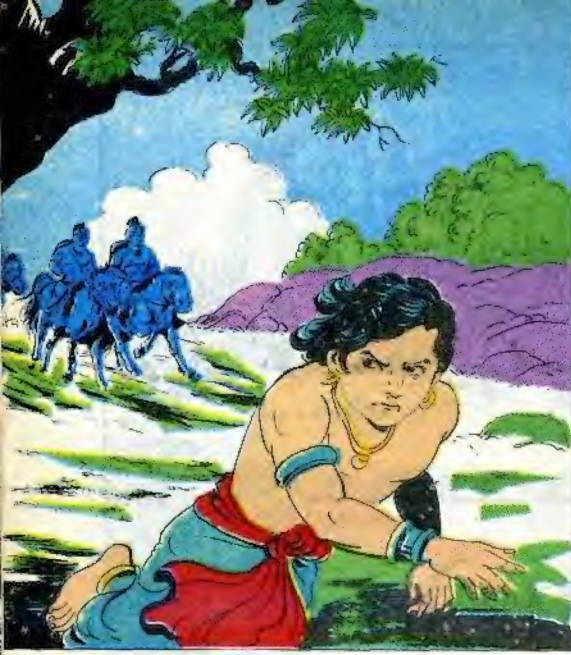
सम्राट् अशोकः

मगधसाम्राज्यस्य राजधानी उद्यानवनैः फलभरितवृक्षैः च शोभते स्म । अतः एतत् नगरम् अत्यन्तं सुन्दरं दृश्यते स्म । नगरवासिनः सर्वे प्रकृतिप्रियाः आसन् । तैः मार्गम् उभयतः अपि फलपुष्पप्रधानाः वृक्षाः वर्धिताः आसन् । नगरे सर्वत्र सुगन्धयुक्तानि पुष्पाणि दृश्यन्ते स्म । अतः एव नगरस्य कश्चन भागः कुसुमनगरनाम्ना निर्दिश्यते स्म । अत्र पाटलपुष्पाणि प्रभूततया वर्धन्ते स्म इति कारणतः तत् नगरं पाटलीपुत्रम् इत्येव अन्वर्थनामकम् अभवत् ।

गङ्गा-सोनयोः नद्योः सङ्गमे स्थिते एतस्मिन् स्थले पञ्चशताधिक-द्विसहस्र-वर्षेभ्यः (२,५००) पूर्वम् "अजातशत्रुः" नाम राजा किञ्चन दुर्गं निर्मितवान् आसीत् । शतकद्वयस्य अनन्तरं चन्द्रगुप्तः एतस्य दुर्गस्य विस्तारं कृतवान् । इदानीं तावति महति दुर्गे पञ्चाशदधिकपञ्चशतं (५५०) रक्षागोपुराणि, चतुःषष्टिः द्वाराणि च सन्ति ।

यदा चन्द्रगुप्तः बालः आसीत् तदा मगधपालकाः नन्दवंशीयाः चन्द्रगुप्तं तस्य मातरं च अपमानितवन्तः । अतः एव चन्द्रगुप्तः मगधवंशस्य द्वेषी अभवत् । अन्ते चन्द्रगुप्तस्य दण्डनार्थं नन्दराजः सैनिकान् प्रेषितवान् । परन्तु चन्द्रगुप्तः महता चातुर्येण ततः कथञ्चित् पलायनं कृत्वा नगरात् बहिः गतवान् ।

'प्रपञ्चम् एव जेष्यामि' इति सङ्कल्पं कृतवान् ग्रीक्राजः अलेग्साण्डरः भारतस्य उपरि आक्रमणं कृतवान् आसीत् । तदा चन्द्रगुप्तः निर्भयेन अलेग्साण्डरस्य पुरतः गत्वा तस्य कार्यविषये आक्षेपं कृतवान् ।



तम् उपहसितवान् च । 'एतं गृह्णन्तु' इति अलेग्साण्डरः सैनिकान् आज्ञापितवान् । परन्तु बालः चन्द्रगुप्तः अश्वम् आरुह्य ततः वेगेन गतवान् । अतः सैनिकाः तं ग्रहीतुं न शक्तवन्तः ।

एतादृशः आवेशशाली प्रमादशीलः चन्द्रगुप्तः कथं मगधराज्यस्य सिंहासनम् आरूढवान् ? तत्र कारणं - चाणक्यस्य साहाय्यम् । यथा वायुः अग्नेः साहाय्यं करोति तथा चाणक्यनामकः कश्चित् पण्डितः चन्द्रगुप्तस्य साहाय्यं कृतवान् ।

पूर्वं कदाचित् तं चाणक्यम् अपि धननन्दनः अपमानितवान् आसीत् । तदा ''नन्दवंशस्य निर्मूलनम् एव मम लक्ष्यम्'' इति शपथं कृत्वा चाणक्यः नगरात् गतवान् आसीत् । तस्मिन् समये एव युवकः चन्द्रगुप्तः तेन मिलितः आसीत् । एवं द्वयोः लक्ष्यम् अपि समानम् आसीत् । चन्द्रगुप्तस्य धैर्यसाहसयोः मार्गदर्शकौ जातौ चाणक्यस्य विद्याविवेकौ । गहनारण्ये रहस्यरूपेण सैनिकान् मेलयित्वा शस्त्रास्त्रप्रयोगे, युद्धकलायां च तेभ्यः प्रशिक्षणं दत्तवन्तौ तौ । अनन्तरं तौ मगधराज्यस्य उपरि हठात् आक्रमणं कृतवन्तौ । प्रजानां प्रीत्यादरात् वञ्चितं धननन्दनं पराजित्य सिंहासनं स्वयत्तीकृतवन्तौ तौ । अनन्तरं चाणक्यः राज्यस्य प्रधानसचिवपदवीम् अलङ्कृतवान् । चन्द्रगुप्तः च महाराजपदवीं प्राप्तवान् । पूर्वं यस्मिन् राजभवने माता अपमाननम् अनुभूतवती आसीत् तस्मिन् एव भवने मातुः मुरादेव्याः नाम्ना मौर्यवंशस्य शासनम् आनीतवान् चन्द्रगुप्तः । एतस्मात् कारणात् मातुः गौरवं रक्षितवान् सः ।

एतावति काले अलेग्साण्डरः दिवं गतः आसीत् । तथापि पञ्जाब्पर्यन्तं ग्रीक्-साम्राज्यं विस्तृतम् आसीत् । चन्द्रगुप्तः स्वसैन्येन सह ग्रीक्साम्राज्यसीमापर्यन्तं गतवान् । तत्रत्यान् कांश्चन ग्रीक्राजान् पराजित्य कांश्चन प्रदेशान् आक्रान्तवान् । तत्काले अलेग्साण्डरस्य सेनानायकः सेल्यूकसः ग्रीक्साम्राज्यं पालयति स्म । चन्द्रगुप्तस्य आक्रमणवार्तां श्रुत्वा सेल्यूकसः ग्रीक्तः आगतवान् । हस्तच्युतं भागं प्रतिप्राप्तुम् इच्छन् सः चन्द्रगुप्तेन सह युद्धं कृतवान् । परन्तु मगधसैनिकाः महाशूराः आसन् । ते ग्रीक्सैनिकान् बहुधा व्रणितान् कृतवन्तः । अतः सेनानायकः सेल्यूकसः चन्द्रगुप्तेन सह सन्धिं कृतवान् ।

न केवलम् एतावत्, चन्द्रगुप्ताय स्वपुत्रीम् एयिनां दत्त्वा तयोः विवाहं वैभवेन निर्वर्तितवान् अपि सः ।

अनन्तरं चन्द्रगुप्तः माळव-घूर्जर-सौराष्ट्र-प्रभृतीनि राज्यानि क्रमशः जित्वा स्वराज्यस्य सीमां विस्तारितवान् । 'विवेकी, शक्तिसम्पन्नः समर्थः महाराजः' इति कीर्तिं सम्पादितवान् च ।

चन्द्रगुप्तस्य अनन्तरं तस्य पुत्रः बिन्दुसारः मगधराज्यं पालितवान् । पित्रा महता परिश्रमेण सम्पाद्य विस्तारितं सुविशालं राज्यं बिन्दुसारः दक्षतया रक्षितवान् । तस्य शासनकाले तक्षशिला, उज्जयिनी च विशेषख्यातिं प्राप्तवत्यौ ।



यदा बिन्दुसारः शासनं करोति स्म तदा कदाचित् कश्चित् निर्धनब्राह्मणः राजधानीं पाटलीपुत्रम् आगतवान् । तेन सह काचित् सुन्दरी युवतिः अपि आसीत् । सा तस्य पुत्री आसीत् । सः मुखद्वारम् आगत्य - 'मया महाराजः द्रष्टव्यः' इति रक्षकान् प्रार्थितवान् ।

रक्षकाः तम् उपेक्षादृष्ट्या पश्यन्तः - ''भवान् कस्य राज्यस्य राजा ? एषा महाराज्ञी का ? भवतः स्वागतं महाराजेन एव करणीयं वा ?'' इति उपहासं कृतवन्तः । परस्परं पश्यन्तः उच्चैः हसितवन्तः च ।

तदा ब्राह्मणः - ''स्वामिन् ! अहं ग्रामतः आगतवान् । महाराजः मया निश्चयेन द्रष्टव्यः एव । अतः महाराजस्य दर्शनार्थं कृपया साहाय्यं कुर्वन्तु । मम साहाय्यकरणेन अग्रे भवतां शुभं भविष्यति'' इति शान्तस्वरेण उक्तवान् ।

ब्राह्मणस्य वचनं श्रुतवन्तः रक्षकाः किञ्चित् चिन्तितवन्तः । तस्य पार्श्वे युवतिः गाम्भीर्येण शान्ततया च स्थितवती आसीत् । रक्षकाः ब्राह्मणस्य समीपं गत्वा - ''भवान् किमर्थं महाराजं द्रष्टुम् इच्छति ? भवतः आगमनस्य उद्देशं प्रथमम् अस्मान् वदतु'' इति उक्तवन्तः ।

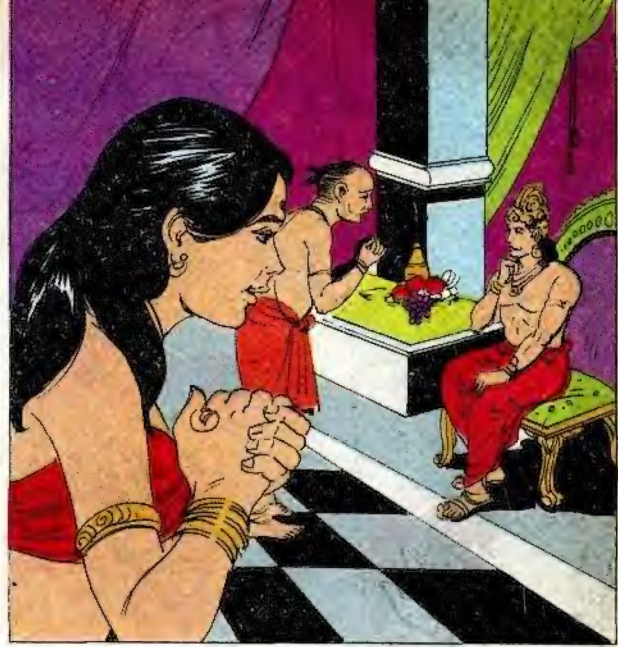
''तत् तु रहस्यम् । तत् रहस्यं महाराजम् एव अहं वदामि, न अन्यम्'' इति उक्तवान् ब्राह्मणः ।

''महाराजः केन उद्देशेन द्रष्टव्यः इत्येतम् अंशं भवान् आदौ मन्त्रिणं वदेत् । तदा एव भवान् महाराजस्य दर्शनं प्राप्तुम् अर्हति'' इति सूचितवन्तः रक्षकभटाः ।

ब्राह्मणः यावत् किमपि वक्तुम् उद्युक्तः



तावता तत्र अश्वस्य खुरपुटशब्दः श्रुतः । कोऽपि प्रासादतः अश्वम् आरुह्य आगच्छन् अस्ति इति तैः ज्ञातम् । 'अपसरत, अपसरत' इति वदन्तः भटाः तत्र आगतवन्तः । तदा रक्षकः कश्चित् ब्राह्मणं नुन्नवान् । एतत् अकस्मात् प्रवृत्तम् इति कारणतः ब्राह्मणस्य पृष्ठतः स्थिता तस्य पुत्री अपि अधः पतितवती । तावता तत्र अश्वम् आरुह्य आगतः बिन्दुसारः अश्वं स्थगितवान् । रक्षकाः तं नमस्कृतवन्तः ।



महाराजः रक्षकान् तर्जयन्, अधः पतितं वृद्धम् अनुकम्पेन दृष्टवान् । ब्राह्मणः उत्थाय महाराजं नमस्कुर्वन् मन्दस्वरेण - "महाप्रभो ! अत्र रक्षकाणां दोषः कोऽपि नास्ति । भवतः दर्शनं कथं लभ्यते इति यावत् एतान् अहं पृच्छन् आसं तावता भवान् अत्र आगतवान्" इति उक्तवान् ।

"भवान् मां किमर्थं द्रष्टुम् इष्टवान् ?" इति पृष्टवान् राजा ।

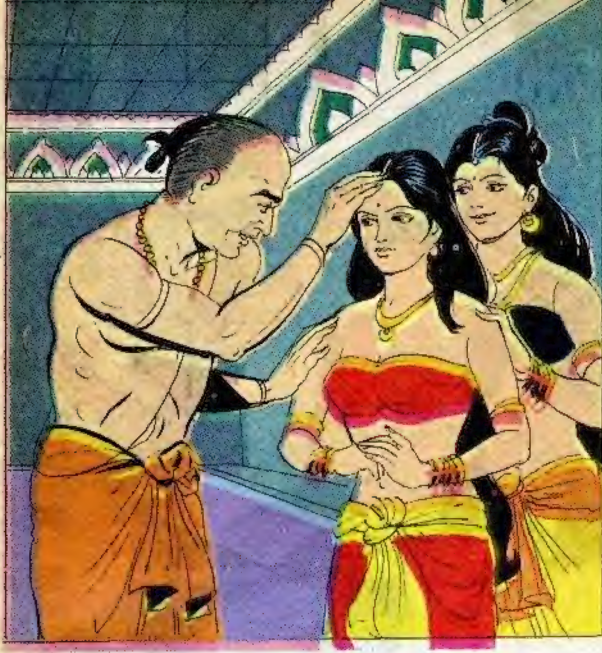
तदा ब्राह्मणः विनयेन - "प्रभो ! तत्र किञ्चित् रहस्यम् अस्ति । रहस्यं रहसि एव वक्तव्यम्" इति उक्तवान् ।

एतावता ब्राह्मणस्य पुत्री उत्थाय महाराजं नमस्कृतवती । प्रसृतैः केशैः मलिनेन वस्त्रेण च युक्ता अपि सा सुन्दरी मुग्धा इव दृश्यते स्म । महाराजः तदेकदृष्ट्या पश्यन् अस्ति इति कारणतः सा लज्जया शिरः अवनमय्य स्थितवती ।

महाराजः अश्वतः अवतीर्य अश्वं भटानां हस्ते दत्त्वा 'आगच्छतु' इति ब्राह्मणम् अभिनयेन सूचयित्वा प्रासादं प्रविष्टवान् । ब्राह्मणः पुत्र्या सह महाराजम् अनुसृतवान् ।

महाराजः तौ विशालं प्रकोष्ठं नीत्वा उपवेशितवान् । स्वयं च पीठे उपविशन् - "इदानीं भवान् यत् वक्तुम् इच्छति तत् वदतु" इति ब्राह्मणम् उक्तवान् ।

ब्राह्मणः महाराजं पुनः नमस्कुर्वन् - "मम वचने दोषः अस्ति चेत् मां भवान् क्षाम्यतु । अहं केवलं विधेः दूतः सन् कार्यं कुर्वन् अस्मि । मम पुत्री यदा बाल्ये आसीत् तदा कश्चित् संन्यासी मम गृहम् आगतवान् आसीत् । सः मम पुत्रीं दृष्ट्वा - 'एषा यदा ज्येष्ठा भविष्यति तदा महाराज्ञी भविष्यति' इति उक्त्वा गतवान् । 'कस्यचित् निर्धनस्य पुत्री राज्यस्य महाराज्ञी भविष्यति इति यत् तत् महते आश्चर्याय एव खलु !' इति विचिन्त्य अहं तं विषयं विस्मृतवान् आसम् । सा यदा प्राप्तवयस्का जाता तदा



अहं विवाहार्थं वरान्वेषणम् आरब्धवान् । तस्मिन् समये तस्याः जातकं दृष्टवन्तः ज्योतिषिकाः अपि आश्चर्येण – 'एषा महाराज्ञी भविष्यति' इति उक्तवन्तः'' इति निवेदितवान् ।

एतत् वचनं श्रुत्वा महाराजः आश्चर्यचकितः सन् युवतिं दृष्टवान् । तदा सा पुनः लज्जया शिरः अवनमय्य स्थितवती ।

तदा ब्राह्मणः पुनः अपि – ''महाप्रभो ! अहं महाराजं भवन्तं केवलं जानामि । अतः एव अत्र आगतवान् । भवतः दर्शनम् अपि विधेः द्वारा जातम् इति चिन्तयामि अहम् । यदि भवान् अस्मिन् समये प्रासादतः अत्र न आगच्छेत् तर्हि न जाने, मम गतिः का अभविष्यत् इति । इदानीं मम पुत्रीं सुभद्रां भवते अर्पयामि । कृपया भवान् स्वीकरोतु'' इति महाराजं विनयपूर्वकं प्रार्थितवान् ।

''इदानीम् एव मम अनेकाः पत्न्यः सन्ति । भवतः वचनानुसारम् एताम् अहं परिणेष्यामि चेत् अपि एषा कथं महाराज्ञी भविष्यति ?'' इति महाराजः संशयेन ब्राह्मणं पृष्टवान् ।

''तत् सर्वं मया न ज्ञायते । सर्वं विधिनिर्णयानुगुणं भविष्यति'' इति उक्तवान् ब्राह्मणः ।

महाराजः मन्दहासेन ब्राह्मणस्य पुत्रीं दृष्टवान् । ततः सः राजभटानां द्वारा प्रासादस्य प्रधानपरिचारिकाम् आनाय्य – ''मम प्रत्यागमनपर्यन्तम् एतस्याः युवत्याः उपचारं भवती करोतु । एतस्याः किञ्चिदपि कष्टं यथा न भवेत् तथा एषा भवत्या द्रष्टव्या'' इति उक्तवान् ।

एतत्सर्वं दृष्ट्वा ब्राह्मणः ततः प्रस्थितः । तम् अश्रुपूर्णाभ्यां नेत्राभ्यां पश्यन्ती सुभद्रा– 'तात !' इति आहूतवती सकरुणम् ।

''पुत्रि ! मम कर्तव्यम् अहं कृतवान् । इतःपरं मया अत्र न भवितव्यम् । भवत्याः पितुः दायित्वं समाप्तम्'' इति ब्राह्मणः उक्तवान् ।

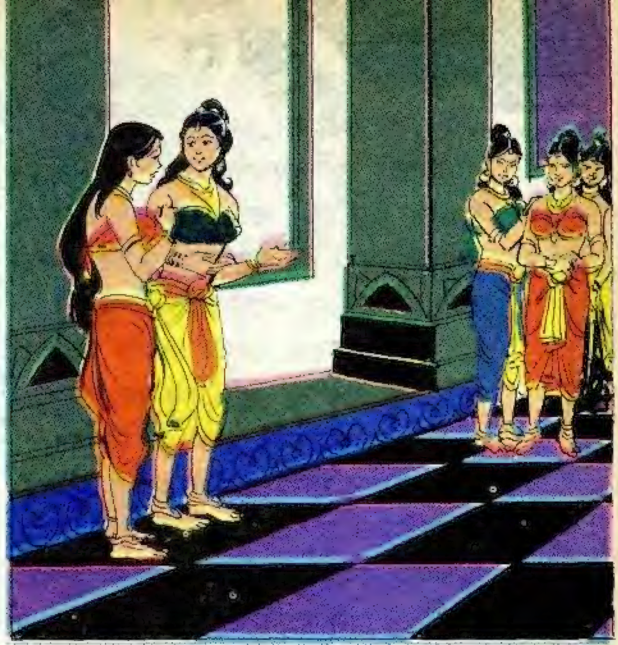
तदा सुभद्रा दुःखेन – ''तात ! मां विहाय भवान् मा गच्छतु'' इति उक्तवती ।

''तथा भवती किमर्थं वदति ? भवती अत्र एकाकिनी न । विधिः सर्वदा भवत्या सह तिष्ठति । सः विधिः एव सर्वदा भवतीं रक्षति अपि । भवती चिन्तां मा करोतु'' इति उक्त्वा तस्याः सान्त्वनं कृत्वा एकवारं

तां तृप्त्या दृष्ट्वा अश्रूणि मार्जयन् ततः गतवान् ।

पित्रा गतां दिशं पश्यन्तीं, मौनं रुदतीं सुभद्रां परिचारिकाः प्रासादस्य अन्तः नीतवत्यः ।

प्रासादे सुभद्रां दृष्ट्वा महाराज्ञीनां सर्वाः परिचारिकाः सेविकाः च परस्परं सम्भाषणं कृतवत्यः । ''एतस्याः सौन्दर्यात् ज्ञायते यत् एषा ग्रामीणा युवतिः न स्यात् इति । एषा वेषं परिवर्तितवती काचित् राजकुमारी एव स्यात्'' इति काचित् परिचारिका उक्तवती ।



''महाराजः एतां परिणेष्यति चेत् अन्याः महाराज्ञीः विस्मरिष्यति एव'' इति उक्तवती अन्या परिचारिका ।

पार्श्वे एव निलीय स्थिताः तिस्रः राज्ञ्यः अपि परिचारिकाणां वचनं श्रुतवत्यः । ताः असूयया दीर्घं निःश्वसत्यः अन्तःपुरं गतवत्यः ।

प्रधानपरिचारिका सुभद्रां महान्तं प्रकोष्ठं दर्शितवती । भोजनं कारयित्वा धर्तुं नूतनवस्त्राणि दत्तवती च ।

अनन्तरदिने प्रातः एव बिन्दुसारः प्रासादतः प्रस्थितवान् । यतः राज्यस्य सीमाप्रदेशेषु केचन महाराजाः आक्रमणार्थम् उद्युक्ताः आसन् । एतत् ज्ञात्वा राजा सैन्यं स्वीकृत्य प्रस्थितवान् आसीत् । सः मासद्वयानन्तरम् एव प्रासादं प्रत्यागतवान् । तस्य आगमनपर्यन्तम् अपि प्रधानपरिचारिका सुभद्रायै सर्वाः अनुकूलताः कल्पितवती आसीत् । परन्तु प्रत्यागतः महाराजः सुभद्रया सह किञ्चिदपि सम्भाषणं न कृतवान् आसीत् । अतः प्रधानपरिचारिका चिन्तितवती यत् - महाराजः सुभद्रां पूर्णतया विस्मृतवान् एव इति ।

'यदि महाराजः सुभद्रां परिणेष्यति तर्हि अस्मासु तस्य अनुरागः न्यूनः भविष्यति' इति तिस्रः महाराज्ञ्यः अपि चिन्तितवत्यः । अतः महाराजः यथा सुभद्रां विस्मरेत् तथा मन्त्रवादिनां द्वारा ताः मन्त्रप्रयोगं कारितवत्यः ।

महाराज्ञीनां वचनेन प्रभाविता प्रधानपरिचारिका अपि सुभद्रायाः उपेक्षां कृतवती । महाराज्ञीनाम् अलङ्करणं, तासां नखनिष्कासनम् इत्यादीनि कार्याणि सभद्रायाः द्वारा कारितवती सा । कार्याणि सम्यक् न करोति भवती इति महाराज्ञ्यः तां

दूषितवत्यः । एतत् सर्वम् अपि सा मौनं सोढवती, न तु कमपि किमपि उक्तवती । एवम् एव वर्षद्वयम् अतीतम् ।

एकदा सूर्योदयसमये महाराजः उद्याने सञ्चरन् आसीत् । तदा एकं कण्टकं तस्य पादे लग्नम् । तदा महाराजः तत्रैव आसने उपविश्य कञ्चित् भटम् आहूतवान् ।

''पादे कण्टकं लग्नम् अस्ति । शीघ्रं क्षौरिकम् आनयतु'' इति तम् उक्तवान् च ।

एतादृशकार्यकरणे क्षौरिकाः निपुणाः । परन्तु तस्मिन् समये प्रासादे तादृशः कोऽपि न आसीत् ।

भटाः सर्वत्र दृष्टवन्तः । तदा तैः सुभद्रा दृष्टा । ते ताम् उक्तवन्तः यत् - महाराजस्य पादात् कण्टकं निष्कासयतु इति ।

कम्पमाना सुभद्रा महाराजस्य समीपं गतवती । तस्य पादयोः समीपे भूमौ उपविश्य कण्टकं निष्कासितवती च ।

महाराजः तां पश्यन् - ''भवती का ? भवती प्रासादे कदापि न दृष्टा खलु मया ?'' इति पृष्टवान् ।

परन्तु सुभद्रा उत्तरं न दत्तवती । तस्याः नेत्राभ्याम् अश्रूणि आगतानि ।

''भवती कतिभ्यः दिनेभ्यः अत्र अस्ति ?'' इति पुनः तां पृष्टवान् महाराजः ।

तदा सुभद्रा दुःखस्य निग्रहणं कुर्वती - ''यदा मम पिता मां भवते अर्पितवान् तदारभ्य'' इति उक्तवती ।

महाराजः सावधानेन पुनः सुभद्रां दृष्टवान् । 'एतस्याः पिता मह्यम् एताम् अर्पितवान् आसीत्' इति सः स्मृतवान् । तं विषयं न स्मारितवत्यां परिचारिकायां तस्य अत्यन्तं कोपः आगतः । पुनः किञ्चित्कालानन्तरं स्वविस्मरणनिमित्तं स्वस्मिन् एव सः कोपं प्राप्तवान् । 'आत्मना कृतस्य दोषस्य निमित्तम् अन्यस्य दूषणात् न कोऽपि लाभः' इति विचिन्त्य सुभद्राम् उद्दिश्य - ''भद्रे ! भवत्याः विषये यत् अन्याय्यम् अनुष्ठितं तत् इदानीम् एव परिमार्जनीयम् । अतः सूर्यास्तात् पूर्वम् एव अहं भवतीं परिणेष्यामि'' इति उक्तवान् ।

ततः सः मन्त्रिणः, पुरोहितान् च आहूय प्रवृत्तं समग्रं निवेदितवान् । 'विवाहार्थं सज्जता क्रियताम्' इति तान् आज्ञापितवान् च । - (अनुवर्तते)





ज्ञानी सुन्दरः

स्वीकृतं कार्यं मध्ये न परित्यक्तव्यम् इति चिन्तयन् दृढसङ्कल्पः त्रिविक्रमः पुनः अपि वृक्षस्य समीपं गतवान् । वृक्षतः शवम् अवतार्य, स्कन्धे आरोप्य यथापूर्वं मौनं श्मशानाभिमुखं प्रस्थितवान् च ।

तदा शवान्तर्गतः वेतालः - "भोः राजन् ! भवान् केन कारणेन एतादृशं परिश्रमं करोति इति मया न ज्ञातम् । अस्मिन् लोके योगविद्यानिपुणाः अन्ये मन्त्रवादिनः च केषुचित् सन्दर्भेषु अपूर्वशक्तिं प्रदर्शयेयुः । परन्तु तादृशेषु अपि केचन स्वसमस्यानां परिहारार्थं समर्थस्य महाराजस्य साहाय्यं स्वीकुर्वन्ति इति तु आश्चर्यकरम् एव खलु । स्वसमस्यायाः परिहारार्थं कश्चित् योगी, मन्त्रवादी वा भवन्तम् आश्रितवान् तु न स्यात् खलु ? योगी सर्वदा प्रजोपकारी सन् जीवति । परन्तु मन्त्रवादी कीर्तेः,

वेतालकथा



अधिकारस्य च व्यामोहकारणात् प्रजानां वञ्चनां करोति । एतस्य उदाहरणत्वेन सुन्दरनामकस्य कस्यचित् कथां श्रावयामि अहम् । एतस्मात् भवतः मार्गश्रमः अपि परिहृतः भवेत्'' इति अवदत् ।

अनन्तरं वेतालेन कथा आरब्धा -

बहुभ्यः वर्षेभ्यः पूर्वं मगधदेशस्य धर्मपुरीनामके ग्रामे सुन्दर-सुरेशनामकौ प्रतिवेशिनौ वसतः स्म । सुन्दरः धनिकः आसीत् । तस्य परिवारः अपि न आसीत् । ग्रामे बहूनां साहाय्यं कुर्वन् उत्तमं नाम प्राप्तवान् आसीत् सः ।

परन्तु सुरेशस्य स्थितिः एतस्मात् विपरीता आसीत् । तस्य परिवारः अपि महान् आसीत् । सः अधिकम् अपव्ययं करोति स्म । सर्वैः सह वृथा कलहं करोति स्म । स्वस्य हानिः भवति चेदपि चिन्ता नास्ति परन्तु अन्येषां लाभः कदापि न भवेत् इति सः चिन्तयति स्म । प्रतिवेशिनः तृप्त्या न जीवेयुः इति तस्य भावना आसीत् । सर्वेषां दृष्ट्या सः दुष्टः आसीत् ।

'सर्वे मां दुष्टं मन्यन्ते' इति सुरेशः जानाति स्म । परन्तु एतस्य कारणं मम दुर्गुणः इति सः न चिन्तयति स्म । ''मम प्रतिवेशिनः सर्वे सुन्दरस्य कारणतः एव मां दुष्टं मन्यन्ते । अतः एव सुन्दरः उत्तमकार्याणि कुर्वन् अस्ति'' इति सुरेशः सर्वान् वदति स्म ।

अथ कदाचित् सः ग्रामप्रमुखसमीपं गत्वा उक्तवान् - ''मम महान् परिवारः अस्ति । अतः समस्याः अपि अधिकाः एव । समस्याः विस्मर्तुम् अहं मद्यपानं करोमि । दानं कर्तुं धर्मं पालयितुं वा मम अपि इच्छा अस्ति । परन्तु अहं निर्धनः । सर्वैः सह उत्तमव्यवहारः करणीयः इति ममापि इच्छा अस्ति । परन्तु मनसि खेदः अस्ति इति कारणतः कलहं करोमि । एतत् सर्वं सुन्दरः जानाति चेदपि मम साहाय्यं न करोति सः । मम कष्टपरिहारः यदि भवेत् तर्हि अहं सज्जनः भवेयम् । तथा भवेत् चेत् सुन्दरस्य हानिः । अतः सः मम सज्जनत्वं सर्वथा न इच्छति'' इति ।

एतस्मात् सः प्रमुखः आश्चर्येण - ''भवान् उत्तमस्वभावं प्राप्नोति चेत् सुन्दरस्य का हानिः भवेत् ?'' इति सुरेशं पृष्टवान् ।

तदा सुरेशः - ''अङ्गारस्य पार्श्वे स्थितं भस्म अपि कौमुदी इव प्रकाशते ।

निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते । यत्र पण्डितः नास्ति तत्र कानिचन अक्षराणि यः जानाति सः एव पण्डितः । सुन्दरेण किम् उत्तमं कार्यं कृतम् अस्ति ? यत् किमपि अकृतवान् मादृशः प्रतिवेशी अस्मि इति कारणतः सः गौरवं प्राप्नोति । अत्र अन्यत् किमपि कारणं नास्ति'' इति उक्तवान् ।



एतत् वचनम् उचितम् इति भावितवान् ग्रामप्रमुखः । एतत् वचनं सर्वेषां द्वारा सुन्दरेण अपि ज्ञातम् । सुन्दरः झटिति एव ग्रामप्रमुखस्य समीपम् आगतवान् । सः ग्रामप्रमुखम् उक्तवान् यत् ग्रामस्य अन्यान् प्रमुखान् सुरेशं च आह्वयतु इति । यदा सर्वे आगताः तदा सुन्दरः सुरेशं पृष्टवान् - ''वर्षे भवतः आयः कियान् ? व्ययः च कियान् ? भवान् कियन्तम् ऋणं कृतवान् ?'' इति

तदा सुरेशः - ''मम प्रतिवर्षम् आयः शतरजतनाणकमितः, व्ययः च त्रिशत-रजतनाणकमितः । सहस्ररजत-नाणकात्मकम् ऋणम् अपि अस्ति मम'' इति उक्तवान् ।

एतत् श्रुत्वा सुन्दरः ग्रामप्रमुखम् उक्तवान् - ''स्वामिन् ! एतस्य सुरेशस्य ऋणपरिहारम् अहं करिष्यामि । मम तु प्रतिवर्षं सहस्ररजतनाणकपरिमितः आयः अस्ति । मम सम्पत्तिं भवते अर्पयामि । ततः प्रतिवर्षं भवान् पञ्चशतं रजतनाणकानि सुरेशाय ददातु । इतःपरं वा सुरेशः दुर्गुणं त्यक्त्वा परोपकारकार्यं करोतु । एतत् एव मम निवेदनम्'' इति उक्तवान् ।

एतस्मात् आश्चर्यचकितः ग्रामप्रमुखः - ''अन्येषां वचनं श्रुत्वा भवान् एतादृशं निर्णयं मा स्वीकरोतु'' इति यावत् उक्तवान् तावता सुन्दरः मध्ये उत्थाय - ''अहं बहुवारं सुरेशस्य साहाय्यं कृतवान् । परन्तु मम विषये सुरेशः एव अपप्रचारं कृतवान् । वस्तुस्थितिम् अहं वदामि चेदपि तत्र कोऽपि न विश्वसिति । सुरेशः दुष्टः इत्यत्र नास्ति संशयः । अस्माकं समाजे दुष्टस्य वचनस्य एव मौल्यम् अधिकम् इति एतस्मात् ज्ञायते । सुरेशः स्वस्य दुष्टत्वं स्वयम् एव अङ्गीकृतवान् अस्ति । तस्य कारणम् अपि तेन उक्तम् । मद्द्वारा सः सज्जनः भवति चेत् मम सन्तोषः एव । अतः एव एतादृशं कुर्वन् अस्मि'' इति उक्तवान् ।

ग्रामप्रमुखः सुन्दरस्य वचनं श्लाघमानः - ''सुरेशस्य उन्नतिनिमित्तं



भवता सूचितः मार्गः उत्तमः एव । इतःपरम् अपि यदि सः सज्जनः न भवति तर्हि तस्य योग्यता का इति जनैः स्वयं ज्ञायते । परन्तु भवतः सम्पत्तेः अर्धभागः सुन्दराय दीयते चेदपि अपरः अर्धभागः मदधीनः एव तिष्ठति खलु । तत् उपयुज्य भवान् अत्रैव स्थित्वा सुखेन जीवनं करोतु'' इति उक्तवान् ।

तदा सुन्दरः - ''यदि अहं तस्य पार्श्वगृहे निवसामि तर्हि सर्वे आवयोः तोलनं कुर्वन्ति । अतः सः उत्तमं नाम न प्राप्नोति । अन्यच्च मम लौकिकजीवने आसक्तिः नास्ति । अतः एव अहम् एतं ग्रामं त्यक्त्वा अरण्यं गमिष्यामि । तत्र मुनीनां सकाशात् ज्ञानार्जनं करिष्यामि च । मम अवशिष्टायाः सम्पत्तेः उपयोगं ग्रामाभिवृद्धिनिमित्तं कुर्वन्तु भवन्तः । एषः एव मम अन्तिमः निर्णयः'' इति वदन् अनुक्षणम् एव आवश्यकं पत्रं लिखित्वा ग्रामप्रमुखाय दत्तवान् । ग्रामतः प्रस्थितवान् च ।

ततः एकम् अरण्यं गत्वा सः तत्रत्यं कञ्चित् मुनिं दृष्टवान् । मुनिः कांश्चन प्रश्नान् पृष्टवान् । सुन्दरः यथायोग्यम् उत्तरं दत्तवान् ।

अनन्तरं सः मुनिः उक्तवान् - ''वत्सः बुद्धिमान् मानवः मार्गद्वयम् अन्विष्यति । प्रथमं तपसा मुक्तिसम्पादनम्, अपरं योगविद्यया ज्ञानसम्पादनम् । भवान् ज्ञानं सम्पादयितुम् उत्सुकः अस्ति । अतः भवान् महान् योगी सन् यथाशक्ति जनहितकार्यं करोतु'' इति ।

एतत् अङ्गीकुर्वन् सुन्दरः तस्य मुनेः शिष्यः जातः । एवम् एव कश्चन कालः अतीतः ।

तदा मगधदेशं महागुप्तः नाम महाराजः पालयति स्म । वर्षद्वयव्यापिन्याः अनावृष्टेः कारणतः राज्ये जलस्य, आहारस्य च अभावः उत्पन्नः आसीत् । तदा महाराजः खिन्नः सन् मन्त्रिभिः सह चर्चां कृतवान् । परन्तु कोऽपि कमपि परिहारं सूचयितुं न शक्तवान् ।

तस्मिन् समये एव सुन्दरः तत्र आगत्य महाराजं दृष्ट्वा तम् उक्तवान् - ''महाराज ! मम काचित् समस्या उद्भूता अस्ति । ऋते भवतः, अन्येन केनापि परिहर्तुं न शक्यते सा समस्या । भवान् यदि मम समस्यायाः परिहारं करिष्यति तर्हि अहं यथाशक्ति भवतः साहाय्यं करिष्यामि'' इति ।

सुन्दरस्य वेषभूषणं, मुखस्य तेजः च दृष्ट्वा 'एषः कश्चित् योगी' इति ज्ञातवान् महाराजः । अतः सः सुन्दरम् उक्तवान् - "महानुभाव ! भवतः समस्याम् अहं कर्तव्यबुद्ध्या परिहरिष्यामि । परन्तु भवान् मम समस्यां परिहर्तुं सर्वथा न शक्नुयात् । अतः भवतः साहाय्यस्य अपेक्षा मम नास्ति" इति ।

तदा सुन्दरः गाम्भीर्येण - "आदानप्रदानं मानवधर्मः अस्ति । भवतः समस्यां निश्चयेन अहं परिहरिष्यामि" इति उक्तवान् । तदा महागुप्तः देशस्य अनावृष्टिविषयम् सुन्दरम् उक्तवान् ।

एतत् श्रुत्वा सुन्दरः हसन् - "एतत् मम अत्यन्तं लघु कार्यम् । प्रकृतिशक्तयः केषाञ्चित् सूत्राणाम् आधारेण कार्यं कुर्वन्ति । वातावरणे अपेक्षितस्य आनुकूल्यस्य अभावतः अस्माकं राज्ये वृष्टिः नास्ति । केचन मन्त्राः उच्यन्ते चेत् तेषां प्रभावस्य कारणतः वातावरणे आनुकूल्यम् उत्पद्यते । तदर्थं प्रशस्तं स्थलं द्रष्टव्यम्" इति उक्तवान् ।

एतस्मात् आश्चर्यचकितः महागुप्तः - "मम राज्ये यदि भवतः कारणतः वृष्टिः भविष्यति तर्हि भवतः कनकाभिषेकं करिष्यामि" इति उक्तवान् ।

सुन्दरः किमपि उत्तरम् अदत्त्वा किञ्चित्कालं यावत् नेत्रे निमील्य - "रथः सिद्धः भवतु । शिवपुरग्रामे एतं यज्ञं कर्तुम् अनुकूलं स्थलम् अस्ति । तत्र गच्छाम तावत्" इति उक्तवान् ।

रथः सिद्धः अभवत् । तस्मिन् रथे सुन्दरः, महागुप्तः च उपविष्टवन्तौ । सुन्दरस्य आदेशानुसारं महागुप्तः निरायुधः आसीत् । रथः अग्रे प्रस्थितः । किञ्चिद्दूरं रथः यदा गतः तदा अश्वौ आक्रोशनं





•कुर्वन्तौ तत्रैव स्थितवन्तौ । तद् दृष्ट्वा सारथिः भयेन – "प्रभो ! अग्रे व्याघ्राणां समूहः एव अस्ति" इति उक्तवान् ।

सुन्दरः महागुप्तः च अग्रे दृष्टवन्तौ । किञ्चिद्दूरे एव द्वादश व्याघ्राः स्थिताः आसन् । कुत्रापि जलं नास्ति इति कारणतः जलान्वेषणार्थं ते तत्र आगताः आसन् । अश्वौ, त्रीन् जनान् च दृष्टवतां तेषाम् उत्साहः प्रवृद्धः आसीत् । 'एतस्मिन् समये मम समीपे आयुधानि न सन्ति खलु' इति महागुप्तः महतीं चिन्तां प्राप्तवान् । तावता सुन्दरः रथात् अवतीर्य, मन्त्रान् वदन् व्याघ्राणां समीपं गतवान् । महागुप्तः आश्चर्यचकितः सन् यावत् पश्यन् आसीत् तावता एकैकः व्याघ्रः अपि सुन्दरं नमस्कृत्य अरण्यस्य अन्तः अगच्छत् ।

तदा रथः अग्रे गतः । सुन्दरः रथम् आरुह्य – "क्रूरमृगाः अपि कानिचन सूत्राणि अनुसरन्तः जीवन्ति । शब्दजालेन तान् अपि निग्रहीतुं शक्नोति योगी" इति महागुप्तम् उक्तवान् ।

अनन्तरं किञ्चित्कालाभ्यन्तरे एव रथेन शिवपुरग्रामः प्राप्तः । तस्मिन् ग्रामे सर्वत्र बहवः जनाः महता सन्तोषेण आसन् । सुन्दरः तत्र गत्वा "कः विषयः ?" इति तान् पृष्टवान् ।

तेषु कश्चित् वृद्धः आश्चर्येण सुन्दरं पश्यन् – "भवान् एव खलु सः योगी ?" इति पृष्टवान् ।

तदा सुन्दरः – "आम्, सः योगी अहम् एव" इति तान् सूचितवान् ।

अनन्तरं सः वृद्धः उक्तवान् – "कश्चित् योगी ग्रामम् आगमिष्यति इति, शब्दयज्ञं कृत्वा वृष्टिं पातयिष्यति इति च ग्रामप्रमुखस्य स्वप्ने आगत्य काचित् ग्रामदेवता उक्तवती अस्ति । परन्तु अस्माकं ग्रामे भूकम्पः भविष्यति इत्यपि तया उक्तम् । तत् निरुद्ध्य तस्मात् ग्रामः रक्षणीयः चेत् तत्र स्थितस्य वटवृक्षस्य अधः स्थिता काचित् शिला अर्धपादपरिमितम् उपरि उन्नेतव्या । अत्रत्यजनाः प्रयत्नं कृतवन्तः चेदपि शिलां कम्पयितुं न शक्ताः" इति ।

तदा महागुप्तः अग्रे गत्वा तां शिलां दृष्टवान् । सा शिला महाकारिका भारयुता च आसीत् । बलशाली अपि तां शिलाम् उन्नेतुं न शक्नोति स्म ।

किं करणीयम् इति महाराजः यावत्

चिन्तयन् आसीत् तावता सुन्दरः शिलायाः समीपं गत्वा – ''महाराज ! एतत् कार्यं शरीरबलेन साधयितुं न शक्यते । ज्ञानशक्त्या पर्वतम् अपि चूर्णीकर्तुं शक्यते । अणुतः ब्रह्माण्डस्य सृष्टिः कर्तुं शक्यते । अहं ज्ञानशक्त्या एतां शिलाम् उन्नयामि'' इति वदन् कांश्चन मन्त्रान् उच्चारितवान् । अनुक्षणम् एव शिला अर्धपादमितम् उपरि गता । ग्रामस्थाः सर्वे अत्यन्तं सन्तुष्टाः ।

अनन्तरं सुन्दरः शब्दयज्ञं कृतवान् । तस्य समाप्तितः पूर्वम् एव आकाशः मेघैः आवृतः । अल्पे एव काले वृष्टिः आरब्धा । न केवलं शिवपुरग्रामे, अपि तु मगधराज्ये सर्वत्र वृष्टिः आगता ।

एतत् सर्वं दृष्ट्वा महागुप्तः चिन्तयन् सुन्दरम् उक्तवान् – ''महानुभाव ! भवान् सर्वशक्तिशाली । अवतारपुरुषः इव अस्माकं राज्यम् आगत्य प्रजानां कष्टं परिहृतवान् भवान् । अहं तु सामान्यः । भवतः समस्यां परिहर्तुं शक्नोमि वा न वा इति मम सन्देहः'' इति ।

तदा सुन्दरः हसन् सुरेशस्य कथां महागुप्तं श्रावितवान् । अनन्तरम् उक्तवान् च – ''योगिना सता अद्भुतशक्तिः सम्पादिता मया इति यदि सुरेशेन ज्ञायेत तर्हि सः मम आश्रमम् आगच्छेत् । योगविद्यां पाठयतु इति तत्र मां पीडयेत् च । योगविद्या-सम्बद्धानि बहूनि रहस्यानि अहं गोपितवान् अस्मि । मया अपि इतोऽपि अधिकानि रहस्यानि ज्ञातव्यानि सन्ति । अतः, सुरेशतः मम खेदः यथा न भवेत् तथा मम आश्रमस्य रक्षणं कल्पयतु इति अहं भवन्तं प्रार्थयामि'' इति ।

एतत् श्रुत्वा आश्चर्यचकितः महागुप्तः – ''व्याघ्रादीनां क्रूरमृगाणां नियन्त्रणं लीलया



कर्तुं शक्नोति भवान् । शिलाः अपि उन्नेतुं शक्यते भवता । प्रकृतिशक्तिम् आदेशेन निग्रहीतुम् अपि शक्यते भवता । एतादृशाय भवते एतादृशलघुविषये मम साहाय्यम् आवश्यकं भवेत् वा ?'' इति सुन्दरं पृष्टवान् ।

तदा सुन्दरः क्षणं यावत् मौनं स्थित्वा अनन्तरं महागुप्तं पश्यन् गाम्भीर्येण - ''राजन् ! राज्यस्य महाराजस्य उपस्थितौ यदि अहं दुर्जनेभ्यः दण्डनं ददामि तर्हि तत् उचितं न भवेत्'' इति उक्तवान् ।

अनन्तरं महागुप्तः प्रतिवचनम् अदत्त्वा सुन्दरस्य आश्रमस्य रक्षणव्यवस्थां कल्पितवान् । यथा सुरेशः तत्र न गच्छेत् तथा तस्मै आज्ञां प्रेषितवान् च ।

एवं वेतालः कथां समाप्य अवदत् - ''भोः राजन् ! सुन्दरः मन्त्रोच्चारणेन एव क्रूरमृगाणां नियन्त्रणं कृतवान् । शब्दयज्ञेन वृष्टिं पातितवान् । एतत् सर्वं निपुणः योगी एव कर्तुं समर्थः भवति । परन्तु अत्र मम कश्चन सन्देहः अस्ति यत् एतादृशः महान् शक्तिमान् कश्चित् दुर्जनं शिक्षितुं न शक्नोति । सः एतदर्थं महाराजस्य साहाय्यं स्वीकरोति इति तु आश्चर्यकरम् एव खलु । सुन्दरेण यत् कार्यं कृतं तत् सर्वं क्षुद्रमान्त्रिकशक्तिद्वारा जातं स्यात् वा ? एतेषां सन्देहानां समाधानं भवान् जानन् अपि यदि न वदेत् तर्हि भवतः शिरः सहस्त्रधा भग्नं भवेत्'' इति अवदत् ।

तदा मौनं स्थातुम् अशक्तः त्रिविक्रमः - ''मानवाय बुद्धिशक्तिः विवेचनाशक्तिः वाक्शक्तिः च भगवता एव दत्ता भवति । एतेषाम् उपयोगः केषाञ्चित् सूत्राणां द्वारा येन क्रियते सः सन्मार्गी इति उच्यते । दुर्मार्गिणः व्यवहारः किमपि सूत्रं न अवलम्बते । सुन्दरः स्वयोगविद्याबलेन सुरेशं दण्डयितुम् अशक्ष्यत्, न तु तस्य बुद्धिपरिवर्तनं कर्तुम् । अन्यच्च यः योगी भवति तेन स्वार्थनिमित्तं अन्ये न दण्डनीयाः । दण्डिताः चेत् तस्य योगशक्तिः न्यूना भविष्यति । अतः एव सुन्दरः महाराजस्य साहाय्यं स्वीकृतवान्'' इति ।

एव वदता त्रिविक्रमेण मौनभङ्गः कृतः आसीत् । अतः शवान्तर्गतः वेतालः ततः अदृश्यः भूत्वा यथापूर्वं वृक्षस्य शाखाम् आश्रितवान् ।





समुद्रतीरप्रयाणम् - १५

मन्नारुखातस्य उत्तरभागः

रचना - मीरा नायर् ◆ चित्रम् - गोपकुमारः

कन्याकुमारीतः वयं समुद्रतीरम् अनुसरन्तः पूर्वतीरे उत्तराभिमुखं प्रयाणं यदि अनुवर्तयामः तर्हि आदौ मन्नारुखातं प्राप्नुमः ।

मन्नारुखातस्य आरम्भे एव मुख्यभूमौ तिरुच्चेन्दूरुनामकं नगरम् अस्ति । अत्र समुद्राभिमुखम् एकं सुविशालं सुब्रह्मण्यस्वामिमन्दिरम् अस्ति । एषः आलयः प्रमुखेषु षट्सु सुब्रह्मण्यमन्दिरेषु अन्यतमः अस्ति । अन्ये पञ्च आलयाः अपि पर्वतशिखरे सन्ति । एषः देवालयः एकः एव समतलभूमौ अस्ति । सहस्राधिकवर्षेभ्यः पूर्वम् एव निर्मितस्य एतस्य आलयस्य प्राङ्गणे शतकत्रयात् पूर्वं निर्मितं नवाट्टात्मकं महागोपुरम् अस्ति । भक्ताः धर्मतुलां वहन्तः देवालयम् आगत्य श्रद्धया पूजां समर्पयन्ति ।

तिरुच्चेन्दूरुतः अनतिदूरे तूत्तुकुडि (ट्युटिकोरिन्) अस्ति । १९७४तमे वर्षे जुलैमासस्य ११ दिनाङ्के केन्द्रसर्वकारेण घोषितं यत् एतत् अस्मद्देशस्य दशमं प्रमुखनौकास्थानम् अस्ति इति । एतस्य कारणतः तमिळुनाडुराज्येन - 'प्रमुखनौकास्थानद्वययुक्तम् अद्वितीयं राज्यम्' इति ख्यातिः प्राप्ता अस्ति । अत्रत्यं नौकास्थानं कृत्रिमं, सर्वविधवातावरणे अपि उपयोक्तुम् अर्हं च । समुद्रतरङ्गाणाम् आहतितः रक्षणार्थम् एतस्य दक्षिणोत्तरभागयोः दृढा अवरोधकभित्तिः निर्मिता अस्ति । उत्तरभागीया भित्तिः ४०९६ मीटर् - दैर्घ्ययुता सती 'प्रपञ्चस्तरे दैर्घ्येण द्वितीया' इति ख्यातिं गता अस्ति ।

प्राचीनकालात् अपि अस्मद्देशः मौक्तिककारणतः ख्यातः अस्ति । द्वितीये क्रिस्तशतके एव स्मद्देशः सुदूरस्थं रोम्साम्राज्यं प्रति अपि मौक्तिकानि प्रेषयति स्म । तानि मौक्तिकानि प्रायः मन्नारुखाते प्राप्तानि

श्रीसुब्रह्मण्यस्वामिमन्दिरम्



एव भवन्ति स्म । तूत्तुकुडिनगरम् अद्यापि मौक्तिकवाणिज्यकेन्द्रत्वेन ख्यातम् अस्ति । लवणनिर्माणम्, गोभरनिर्माणं, विद्युदुत्पादनम् इत्यादयः अपि अत्र प्राधान्येन प्रचलन्ति ।

हिन्दुजनैः परमपवित्रत्वेन भाव्यमानं रामेश्वरक्षेत्रं मन्नारुखाततः उत्तरभागे अस्ति । चतुर्धामसु अन्यतमम् अस्ति रामेश्वरक्षेत्रम् (अन्यानि त्रीणि तावत् - बदरीनाथः, द्वारका, पुरी च) धर्मभीरवः हिन्दुवः भावयन्ति यत् जन्मनि एकवारं वा रामेश्वरक्षेत्रस्य दर्शनं करणीयम् एव इति । रामायणकथायाः एतस्य द्वीपस्य च कश्चन सम्बन्धः अस्ति । श्रीरामस्य नाम्नः कारणतः एव 'रामेश्वरम्' इति नाम आगतम् इति कथा श्रूयते । काचित् कथा एवं श्रूयते - ब्राह्मणकुलीयस्य रावणस्य संहारः कृतः यत् ततः आगतस्य पापस्य परिहारार्थं श्रीरामः अत्र शिवपूजां कृतवान् इति । 'कैलासतः 'शिवलिङ्गम् आनयतु' इति हनूमन्तम् आदिष्टवान् आसीत् रामः । कैलासं गतः हनूमान् दीर्घकालानन्तरम् अपि न प्रत्यागतः । पूजाकालः सन्निहितः चेदपि हनूमान् न आगतः । 'पुण्यकालसमाप्तितः पूर्वं सिकताभिः लिङ्गं निर्माय वा शिवपूजां निर्वर्तयतु' इति सूचितवती सीता । एतत् अनुसृत्य रामः सिकताभिः लिङ्गं निर्माय पूजितवान् । पूजासमाप्त्यनन्तरम् आगतः हनूमान् नितरां खिन्नः । तस्य खेदस्य अपनयनार्थं श्रीरामः तं सूचितवान् यत् मया प्रतिष्ठापितं सैकत-लिङ्गम् अपनीय कैलासात् भवता आनीतं लिङ्गं प्रतिष्ठापयतु इति । हनूमान् सैकतलिङ्गम् उन्नेतुं प्रयत्नं कृतवान् । किन्तु तेन तत् कर्तुं न शक्तम् । कुपितः सः पुच्छेन बद्ध्वा बलात् आकृष्टवान् । तथापि लिङ्गं विचलितं न जातम् । तदा श्रीरामः तं सान्त्वनवचनानि उक्त्वा - 'एतस्य पार्श्वे एव कैलासीयलिङ्गम् अपि प्रतिष्ठापयतु' इति संसूच्य कैलासलिङ्गस्य एव प्रथम-पूजा भवेत्' इति



शिवलिङ्गम् उन्मूलयितुं प्रयतमानः हनूमान्



रामेश्वरदेवालयः

आदिष्टवान् । अतः एव अद्यापि जनाः आदौ हनूमता प्रतिष्ठापितं 'काशीविश्वनाथ-रामनाथस्वामिलिङ्गं' पूजयित्वा एव 'रामलिङ्गं' पूजयन्ति ।

यत्र श्रीरामेण शिवपूजा कृता इति विश्वस्यते तस्मिन् स्थले सेतुपतिराजवंशीयः उदयनः नाम राजा १५ शतके सुविशालं देवालयं निर्मितवान् । एतस्मिन् देवालये अपूर्वाभिः शिल्पकलाकृतिभिः युक्तैः सहस्रस्तम्भैः उपेतः १२०० पादविस्तृतः मण्डपः अस्ति । अस्मद्देशे स्थितेषु मण्डपेषु एषः एव सुविशालः ।



रामेश्वरस्य विशालमण्डपः

एतम् आलयं दशमः सिक्खगुरुः गोविन्दसिंहः सन्दृष्टवान् आसीत् इति कथा श्रूयते । अतः एव एतत् क्षेत्रम् अन्येषाम् इव सिक्खानाम् अपि पवित्रम् अस्ति ।

रामेश्वरक्षेत्रं समुद्रप्राणिशास्त्रपरिणतान् अपि विशेषतः आकर्षति । एतद्द्वीपपरिसरे हवलानां मध्ये वसतां विविधजीविनां जीवनक्रमादीनाम् अध्ययनं कर्तुं विज्ञानिनः परिशोधकाः अत्र तदा तदा आगच्छन्ति ।

रामेश्वरात् आग्नेयदिशि स्थितस्य धनुष्कोटेः समीपे अस्ति श्रीलङ्कादेशः । 'धनुष्कोटिः' इत्यस्य पदस्य अर्थः 'धनुषः अग्रभागः' इति । अत्रत्यं समुद्रतीरं धनुराकारेण (वक्राकारेण) अस्ति इत्यतः एतस्य प्रदेशस्य एतत् नाम जातम् अस्ति । अत्रत्ये कोदण्डरामस्वामिदेवालये सीतारामलक्ष्मणहनूमद्भिः सह रावणसहोदरस्य विभीषणस्य विग्रहः अपि अस्ति । एवं हि श्रूयते यत् यत्र विभीषणः श्रीरामं शरणं गतः तत्रैव एषः आलयः निर्मितः अस्ति इति ।



धनुष्कोटिस्थाः सिकताप्रदेशाः 'रावणश्मश्रु'नाम्ना निर्दिश्यमानाः गुल्माः च । एते गुल्माः एव सिकताप्रसारस्य अवरोधकाः भवन्ति ।

रामेश्वरद्वीपसमीपे एव अनेके सिकताशैलाः सन्ति । श्रीरामः लङ्कां प्रति गमनार्थं निर्मितायाः सेतोः अवशेषाः एते इति जनाः भावयन्ति । भूगर्भशास्त्रज्ञाः एतान् दृष्ट्वा अभिप्रयन्ति यत् एते सिकताशैलाः भारत-श्रीलङ्कयोः भौगोलिकसम्बन्धं प्रमाणीकुर्वन्ति इति । ३० मीटर्-उन्नताः एते सिकताशैलाः महानौकासञ्चारे विघ्नम् उत्पादयन्ति ।



शिवपार्वत्योः आशीर्वादं प्राप्नुवन् अगस्त्यमुनिः ।

रामेश्वरात् निर्गत्य आक्जलसन्धिः अतिक्रान्तः चेत् कोडिकरै प्राप्यते । कोडिकरैसमीपे आकाशे डयमानाः फ्लेमिङ्गपक्षिणः दृष्टिगोचराः भवन्ति । अत्रत्ये 'पक्षिधाम्नि' अनेकविधाः पक्षिणः भवन्ति कोडिकरैसमीपे एव 'वेदाराण्यं' नाम तीरनगरम् अस्ति । स्वातन्त्र्यप्राप्तेः अनन्तरं गवर्नर्जनरल्-पदवीम् अलङ्कृतवान् सि.राजगोपालाचारिवर्यः स्वातन्त्र्य-सङ्ग्रामकाले अत्रैव लवणसत्याग्रहं कृतवान् आसीत् इत्यतः एतस्य वेदारण्यस्य राजनैतिकवैशिष्ट्यम् अपि अस्ति । वेदारण्यस्थः शिवदेवालयः नितरां प्रसिद्धः । अत्रत्यौ शिवपार्वतीविग्रहौ वधूवरवेषेण अलङ्क्रियेते सदापि । पार्वतीसमेतः परमेश्वरः विवाहवैभवसहितं दर्शनं महामुनये अगस्त्याय दत्तवान् आसीत् इति अत्रत्यात् स्थलपुराणात् ज्ञायते । अतः एव वेदारण्यस्य 'दक्षिणकैलासः' इत्यपि ख्यातिः अस्ति ।

कोडिकरै





राक्षसश्रेष्ठः

राजा विक्रमसेनः चन्द्रपुरं परिपालयति स्म । विलासप्रियः सः राज्यपरिपालने आसक्तिमान् न आसीत् । राज्यपालनभारं मन्त्रिणि आरोपितवान् आसीत् सः । अतः परिपालनक्रमे उत्कोचस्वीकरणादयः दुर्व्यवहाराः प्रवृद्धाः अभवन् ।

तस्मिन् राज्ये सिंहबलनामकः कश्चित् युवकः आसीत् । मातापितृविहीनः सः महता परिश्रमेण विद्याभ्यासं समापितवान् आसीत् । सैन्ये प्रवेशार्थम् अत्यावश्यिकाः क्षत्रियविद्याः अपि जानाति स्म सः ।

कदाचित् सिंहबलः राजभवने उद्योगं कर्तुम् इच्छन् महाराजं द्रष्टुं गतवान् । किन्तु तत्र सः प्रवेशं न प्राप्तवान् । यतः तत्रत्याः मन्त्रिणः सिंहबलम् उत्कोचं पृष्टवन्तः । दरिद्रः सः उत्कोचदाने असमर्थः आसीत् । तस्मात् तं ततः प्रतिप्रेषितवन्तः मन्त्रिणः ।

एतस्मात् नितरां खिन्नस्य सिंहबलस्य महाराजविषये मन्त्रिणां विषये च जुगुप्सा उत्पन्ना । सः पुनः कुत्रापि उद्योगार्थं न प्रयतितवान् । अन्ते सः निश्चितवान् यत् इतःपरं मृगयया एव जीवनं निर्वक्ष्यामि इति । अतः सः धनुर्बाणादिकं स्वीकृत्य राज्यसीमायां यत् दण्डकारण्यम् आसीत् तत्र गतवान्, प्राणिनः मारयन् तानेव खादन् जीवनयापनम् आरब्धवान् च ।

कानिचन वर्षाणि अतीतानि । राजा विक्रमसेनः अस्वस्थः सन् शय्याम् आश्रितवान् । दिनेषु अतीतेषु तस्य आरोग्यं चिन्ताजनकं जातम् । बहवः राजवैद्याः तं परीक्ष्य औषधं दत्तवन्तः । किन्तु तेन किमपि प्रयोजनं न जातम् । अन्ते रत्नाकरनामकः कश्चित् राजवैद्यः राजानं परीक्ष्य उक्तवान् - ''महाराज ! अमृतलता नाम काचित् मूलिका वर्तते । तस्याः उपयोगेन भवतः रोगः शमयितुं शक्यः ।

'अनामिका'



किन्तु सा लता अतीव दुर्लभा'' इति ।

एतत् श्रुत्वा तत्रैव स्थितः विक्रमसेनस्य पुत्रः अग्निसेनः रत्नाकरम् उक्तवान् - ''अमृतलतायाः स्वरूपं किम् ? कस्मिन् प्रदेशे लभ्यते सा ? प्राणपणेन वा अहं तां लताम् आनेष्यामि एव'' इति ।

तदा रत्नाकरः अग्निसेनम् अमृतलतायाः स्वरूपं विवृतवान् । 'सा लता च राज्यस्य पूर्वदिशि विद्यमाने अरण्ये उपलभ्यते' इति उक्तवान् च ।

दण्डकारण्यम् अत्यन्तं भयजनकं स्थलम् इति चन्द्रपुरस्थैः सर्वैः अपि ज्ञातम् एव आसीत् । पूर्वं कदाचित् युवराजः अग्निसेनः धैर्येण कैश्चित् भटैः सह मृगयार्थं तं प्रदेशं गतवान् आसीत् । किन्तु तत्र मृगया दूरे तिष्ठतु नाम, क्रूरमृगेभ्यः, विषसर्पेभ्यः च भीतः सः कथञ्चित् प्राणान् रक्षन् ततः पलायितवान् आसीत् । तेषु एव दिनेषु सः अरण्यवासिनां द्वारा श्रुतवान् आसीत् यत्-शूरः निर्भयः च सिंहबलः तस्मिन् दण्डकारण्ये एव निवसति इति ।

अतः अग्निसेनः भटानां द्वारा सिंहबलम् आनायितवान् । सिंहबलः अपि अग्निसेनं सम्यक् जानाति स्म । पिता विक्रमसेनः विलासप्रियः इति, पुत्रः अग्निसेनः प्रजानां विषये अत्यन्तं क्रूरतया व्यवहरति इति च ज्ञानम् आसीत् सिंहबलस्य ।

अग्निसेनः सिंहबलं यथोचितं सत्कृत्य - ''सिंहबल ! अमृतलतानामिकया मूलिकया रोगः शमयितुं शक्यः इति राजवैद्येन उक्तम् अस्ति । अतः तस्याः मूलिकायाः आनयने भवतः साहाय्यम् अपेक्ष्यते । भवान् यावत् इच्छति तावत् धनं दास्यामि'' इति उक्त्वा वैद्येन उक्तं मूलिकास्वरूपं विवृतवान् ।

तदा सिंहबलः उक्तवान् - ''युवराज ! धनदानविषये चिन्तां मा करोतु । मम दृष्ट्या परोपकारः एव महती सम्पत् । अतः अहम् अवश्यं भवतः साहाय्यं करिष्यामि'' इति ।

अनन्तरदिने अग्निसेनः सिंहबलः च अश्वारूढौ दण्डकारण्यं प्रति प्रस्थितवन्तौ । चतुर्णां दिनानां प्रयाणस्य अनन्तरं तौ राजवैद्येन सूचितं प्रदेशं प्राप्तवन्तौ ।

सिंहबलः महता उत्साहेन अग्निसेनम् उक्तवान् - ''युवराज ! वैद्येन सूचितः प्रदेशः आवाभ्यां प्राप्तः इदानीम् । अमृतलता लघ्वाकारिका खलु भवति ? अतः अश्वस्य उपरि एव उपविश्य मूलिकायाः अन्वेषणं क्लेशाय भवेत् ।

अतः आवां पादाभ्याम् एव गच्छन्तौ मूलिकायाः अन्वेषणं करवाव'' इति ।

अग्निसेनः एतत् अङ्गीकृतवान् । अनन्तरम् उभौ अपि अश्वात् अवतीर्य वृक्षे अश्वौ बद्ध्वा अमृतलतायाः अन्वेषणम् आरब्धवन्तौ ।

तस्य प्रदेशस्य पार्श्वे पर्वतस्थायां गुहायां रक्ततर्पणनामकः राक्षसः वसति स्म । रक्ततर्पणः राक्षसेषु एव उत्तमजातीयः आसीत् । अधमकुलीयाः राक्षसाः इव सः यं कमपि प्राणिनं मारयित्वा बुभुक्षाशमनं न करोति स्म । तथा करणं हीनकर्म इति तस्य अभिमतम् आसीत् । सः शपथं कृतवान् आसीत् –'मम जीवितावधौ मया एकः एव मनुष्यः भक्षणीयः' इति ।



रक्ततर्पणः अग्निसेनं सिंहबलं च दृष्ट्वा महता उत्साहेन उत्प्लुत्य उच्चस्वरेण गर्जन् अग्निसेन-सिंहबलयोः समीपम् आगतवान् । तस्य गर्जनस्य श्रवणात् एव सिंहबलस्य अग्निसेनस्य च शरीरे कम्पनम् आरब्धम् । अग्निसेनः भयात् मूर्च्छां गच्छन् - ''सिंहबल ! इदानीम् आवां किं करवाव ? सः वैद्यः रत्नाकरः रक्ततर्पणस्य आहाररूपेण आवाम् अर्पयितुम् इच्छन् अमृतलतायाः कथां कल्पितवान् स्यात् इति मम सन्देहः । इदानीं भगवान् एव अस्मान् रक्षेत्'' इति उक्तवान् ।

अग्निसेनः यथा न पतेत्, तथा तं गृहीत्वा सिंहबलः - ''युवराज ! भवतः पितुः विलासप्रियता, भवतः क्रूरत्वं च सर्वे अपि जानन्ति एव । एषः राक्षसः अपि महान् क्रूरी इति मया श्रुतम् । इदानीम् आवयोः रक्षणदायित्वं भगवते यत् अर्प्यते इति तत् उचितं न । आवयोः शौर्यस्य परीक्षाकालः इदानीम् । एतस्यां परीक्षायाम् आवाभ्यां जयः प्राप्तव्यः । कोषतः खड्गं निष्कासयतु'' इति वदन् रक्ततर्पणं लक्ष्यीकृत्य बाणप्रयोगार्थम् उद्युक्तः ।

तावता रक्ततर्पणः तयोः समीपम् आगत्य बाणप्रयोगार्थम् उद्युक्तं सिंहबलं पलाय्यमानम् अग्निसेनं च एकेन एव हस्तेन गृहीत्वा - ''हाँ, अद्य मम शपथः पूर्णः भविष्यति । किन्तु इदानीं काचित् समस्या । मम जीवितावधौ मया एकः एव मनुष्यः खादनीयः, न तु द्वौ । परन्तु इदानीं द्वौ लब्धौ । किं करवाणि ?'' इति स्वगतं वदन् उभौ अपि पुनः पुनः अवलोकितवान् ।

तदा सिंहबलः तम् उक्तवान्

''राक्षसोत्तम ! भवतः धर्माधर्मविवेचन-शक्तिं दृष्ट्वा अहम् अतीव सन्तुष्टः । अनारोग्येण शय्याम् आश्रितवतः चन्द्रपुरराज्यस्य राज्ञः चिकित्सार्थम् अमृतलतायाः अन्वेषणं कुर्वन्तौ आवाम् अत्र आगतवन्तौ । एषः अग्निसेनः अस्य राज्यस्य युवराजः । मूलिकायाः स्थानं ज्ञातं चेत्, तत् स्वीकृत्य युवराजः इतः गमिष्यति । अनन्तरं भवान् मां खादितुम् अर्हति । तेन भवतः शपथः पूर्णः भविष्यति'' इति ।

अनुक्षणं राक्षसः तौ उभौ अपि अधः अवतार्य - ''अमृतलता अस्मिन् प्रदेशे एव उपलभ्यते । अहं दास्यामि । किन्तु इदानीं मम कश्चन सन्देहः । प्रपञ्चे ज्येष्ठानां निमित्तं पुत्रैः त्यागकरणम् उचितम्, युक्तं च । किन्तु एषः युवराजः भवन्तं बलिरूपेण दत्त्वा स्वप्राणान् रक्षितुम् इच्छति इति यत् तत् धर्मसम्मतं वा ?'' इति पृष्टवान् ।

एतत् श्रुत्वा अग्निसेनः राक्षसस्य पादयोः प्रणम्य उक्तवान् - ''राक्षसेन्द्र ! भवान् वचसा एव मयि विवेकम् उत्पादितवान् । 'धर्माचरणं सामान्यजनानां कर्तव्यम् । महाराजः तदतिरिक्तः एव' इति चिन्तयन् अहम् अहङ्कारेण व्यवहृतवान् । कृपया अमृतलतां सिंहबलाय दत्त्वा तं प्रेषयतु । मां खादतु'' इति ।

अग्निसेनस्य वचनानि श्रुत्वा राक्षसः अट्टहासं कुर्वन् - ''भवतः कथनानुसारं मया भवतोः अन्यतरस्य विषये दया प्रदर्शनीया । किन्तु दया तु राक्षसानां स्वभावः न । तद्विरुद्धस्वभावः राक्षसानाम् । तथापि भवतोः निमित्तं मम स्वभावं परिवर्त्य त्यागं कुर्वन् अस्मि । आगच्छतां माम् अनुसृत्य'' इति वदन् किञ्चिद्दूरं तौ नीतवान् । गुल्मानां समीपे प्रवृद्धानि अमृतलतासस्यानि उत्पाट्य ताभ्यां यच्छन् राक्षसः - ''यथेच्छं लताः स्वीकुरुताम् । राज्ञः चिकित्सा क्रियताम् । मम शपथः तु केवलशपथरूपेण एव अवशिष्टः अभवत् । कार्यान्वितः न जातः एव'' इति वदन् दीर्घं निःश्वसन् स्वगुहायाः दिशि प्रस्थितवान् ।

अनन्तरं सिंहबलः, युवराजः अग्निसेनः च आनन्देन अश्वम् आरुह्य नगरं प्रतिप्रस्थितवन्तौ ।





सुवर्ण-समयः -९

प्रपञ्चे एतान् वयं कुत्र द्रष्टुं शक्नुयाम...?

... कोला भल्लूकाः

कोलाभल्लूकस्य अपत्यानि काङ्गरू-अपत्यानि इव जन्मानन्तरं षट् मासान् मातुः उदरस्य अधः स्थिते स्यूताकारके भागे तिष्ठन्ति ।
आहारस्वीकारसमये कोलाहलं कुर्वताम् एतेषां मुख्यः आहारः यूकलिप्टस् - वृक्षीयाणि पर्णानि । एते कोलाभल्लूकाः कुत्र वसन्ति ?





... समुद्रकन्यकायाः विग्रहः

विश्वविख्यातस्य बालसाहित्यनिर्मातुः हन् क्रिश्चियन्-याण्डर्सनूवर्यस्य ज्ञापकरूपेण कश्चन समुद्रकन्यकाविग्रहः प्रतिष्ठापितः अस्ति । एषः कांस्यविग्रहः कस्यचित् नौकास्थानस्य द्वारप्रदेशे अस्ति । इदानीं भवन्तः वदन्तु - सः कुत्र अस्ति इति ।

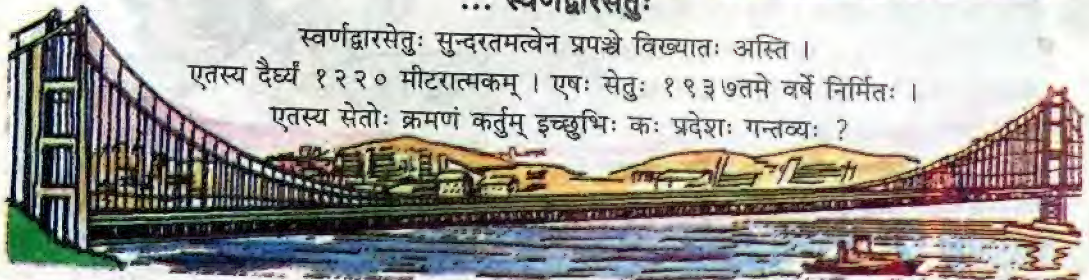
... सिक्थप्रतिमानां प्रदर्शनशाला

मेरिट्टुस्साड्नामिका काचित् फ्रेञ्चदेशीया महिला १९३४तमे वर्षे एकं वस्तुसङ्ग्रहालयम् आरब्धवती । दिने दिने प्रवर्धमानः सः सङ्ग्रहालयः इदानीं 'प्रसिद्धव्यक्तीनां सिक्थप्रतिमानां प्रदर्शनशाला' इति प्रसिद्धिं गतः अस्ति । सः वस्तुसङ्ग्रहालयः कुत्र अस्ति ?



... स्वर्णद्वारसेतुः

स्वर्णद्वारसेतुः सुन्दरतमत्वेन प्रपञ्चे विख्यातः अस्ति । एतस्य दैर्घ्यं १२२० मीटरात्मकम् । एषः सेतुः १९३७तमे वर्षे निर्मितः । एतस्य सेतोः क्रमणं कर्तुम् इच्छुभिः कः प्रदेशः गन्तव्यः ?





प्रश्नावली



१ उभौ अरबदेशीयौ प्रयाणनिरतौ आस्ताम् । तयोः एकस्य समीपे तिस्रः रोटिकाः आसन् । अपरस्य समीपे पञ्च रोटिकाः आसन् । मार्गे तृतीयः कश्चन मिलितः । तस्य समीपे रोटिकाः न आसन् । किन्तु सः नितरां बुभुक्षितः आसीत् । एतौ अरबदेशीयौ तं भोजनार्थम् आहूतवन्तौ । अष्ट रोटिकाः सम-रूपेण त्रिधा विभज्य त्रयः अपि सन्तोषेण खादितवन्तः । आहारं प्राप्तवान् तृतीयः सन्तुष्टः सन् प्रतिफलरूपेण अष्ट रजतनाणकानि दत्त्वा गतवान् । एताभ्याम् अरबदेशीयाभ्यां तानि कथं न्याय्येन मार्गेण विभज्य स्वीकरणीयानि ?





२ एकस्य लघुछत्रस्य अधः त्रयः स्थूलकायाः पुरुषाः परस्परं संलग्नतया स्थित्वा गच्छन्तः सन्ति । किन्तु तेषु कोऽपि आर्द्रः तु न भवति । किमर्थम् ?

३ जर्मन्देशीयाः कदलीत्वचं किं कुर्वन्ति ?

४ एकं लोकयानं प्रस्थानसमये रिक्तम् आसीत् । प्रथमे स्थानके १६ जनाः तत् आरूढवन्तः । अनन्तरं यदा यानं स्थगितं तदा ७ जनाः आरूढवन्तः, त्रयः अवतीर्णाः च । अनन्तरस्थानके ९ जनाः आरूढवन्तः । पञ्च जनाः अवतीर्णाः च । अग्रे यदा यानं स्थगितं तदा ५ जनाः आरूढवन्तः, त्रयः अवतीर्णाः च । अन्तिमस्थानके उभौ अवतीर्णौ । एवं तर्हि यानेन कतिषु स्थानकेषु स्थितम् आसीत् ।

५ त्रीणि करवस्त्राणि सन्ति । तेषु उभे श्वेतवर्णीये । एकं च रक्तवर्णीयम् । एतानि परस्परं ग्रन्थिना योजितानि सन्ति । एकं श्वेतवस्त्रं मध्ये यथा स्यात्, तस्य पार्श्वयोः क्रमेण श्वेतरक्तवर्णीयौ यथा स्यातां तथा ग्रन्थिबन्धनं कृतम् अस्ति । रक्तवर्णीयं करवस्त्रं मध्ये यथा स्यात् तथा कर्तुं किं वा करणीयम् ?



६ शब्दवाहिन्याः विघ्नानां निवारणार्थं मनुष्येण सज्जीकृतम् सर्वप्रथमम् उपकरणं किम् ?

७ अचिरात् एव जलेन पूरितः चषकः मया हस्तेन ताडितः । चषकात् बिन्दुमात्रम् अपि जलं न पतितम् । किन्तु उत्पीठिकावस्त्रं तु आर्द्रं जातम् आसीत् । एतत् कथम् ?

८ युद्धकारणतः नाशं गते ग्रामे केचन एव अवशिष्टाः आसन् । प्रतिदिनं प्रतिजनं लीटर्परिमितं जलं सेवितं चेत् जलसङ्ग्रहः १३ दिनानि यावत् उपयोगाय भवेत् इति तैः ज्ञातम् । पञ्चमे दिने प्रमादवशात् किञ्चित् जलम् अधः पतितम् । तस्मिन् एव दिने कश्चित् व्रणितः जनः स्वभागीयं जलं पीत्वा दिवं गतः । तदनन्तरकाले जलस्वीकारपरिमाणे परिवर्तनं किमपि न कृतम् । यथाचिन्तितं तथा १३ दिनान्तं यावत् जलस्य उपयोगः जातः । एवं तर्हि पतितं जलं कियत्परिमाणकम् आसीत् ?



९ **न्यायालयीयं नाटकम्**

लोकयाने प्रयाणं कुर्वन् बसवराजः हठात् यानस्य स्थगनात् आसनात् पतितः । तस्य दक्षिणहस्तः क्षतिग्रस्तः जातः । 'एतं हस्तम् इतःपरम् अहम् उपयोक्तुं न अर्हामि । अतः परिहारधनरूपेण मह्यं दशलक्षं रूप्यकाणि दातव्यानि परिवहणसंस्थया' इति न्यायालये अभियोगं कृतवान् बसवराजः । परिवहणसंस्थाप्रतिनिधिः न्यायवादी न्यायालये बसवराजं पृष्टवान् - "इदानीं भवान् हस्तम् कियदुन्नतम् उन्नेतुं क्नोति ?" इति । बसवराजः स्कन्धपर्यन्तं हस्तम् उन्नीतवान् । "अपघातात् पूर्वं भवान् हस्तं कियत्पर्यन्तम् उन्नेतुं शक्नोति स्म ?" इति पृष्टवान् न्यायवादी । बसवराजः दक्षिणहस्तं शिरसः उपरि उन्नीय दर्शितवान् । तदा न्यायवादी - "एषः असत्यवादी अस्ति । एतेन हस्तः इदानीम् अपि शिरसः उपरि अपि उन्नेतुं शक्यते इति तु सर्वैः प्रत्यक्षं दृष्टम् एव । अतः एतस्य अभियोगः तिरस्करणीयः" इति उक्तवान् । किन्तु न्यायाधीशः एतं वादं न अङ्गीकृतवान् । किमर्थम् ?



सुवर्णसमयस्य (८) उत्तराणि -

१. राजास्थानस्थः राणाकपूर आदिनाथदेवालयः । २. काश्मीरस्थः अमरनाथः ।

३. ईस्टर् ऐल्याण्ड्प्रदेशस्य अनुसूचितजनजातीयाः ।

प्रयतन्ताम् !

शरीरे कन्दुकसञ्चारः



विनूतना कन्दुकक्रीडा निरूप्यते अत्र -

अ) टेन्नीस्कन्दुकं दक्षिणहस्तेन गृह्णन्तु ।

आ) हस्तद्वयम् अपि स्कन्धतलं यावत् उन्नयन्तु । 'T' आकारेण तिष्ठन्तु च ।

इ) इदानीं गृहीतं कन्दुकं दक्षिणहस्तस्य उपरि प्रेषयन्तु । तत् कन्दुकं भुजम् उरः च अतिक्रम्य वामभुजस्य उपरि सञ्चरत् वामहस्तं प्राप्नोति । ततः तत् दक्षिणदिशि प्रेरयन्तु । पूर्वोक्तक्रमेण एव तत् दक्षिणहस्तं प्राप्नोति । एवम् एव पर्यायक्रमेण कुर्वन्तु ।



टेड्डिबेर्पाञ्चालिका

अपेक्षितानि साधनानि -

प्राचीनं प्लास्टिक् टेड्डिबेर्, प्लास्टर् आफ् प्यारीस्, कर्तरी, एकः सूत्रखण्डः, केचन वर्णाः च ।

निर्माणक्रमः -

१. प्लास्टिक् टेड्डिबेर्पाञ्चालिकां मध्ये विदार्य भागद्वयं प्राप्नुवन्तु ।

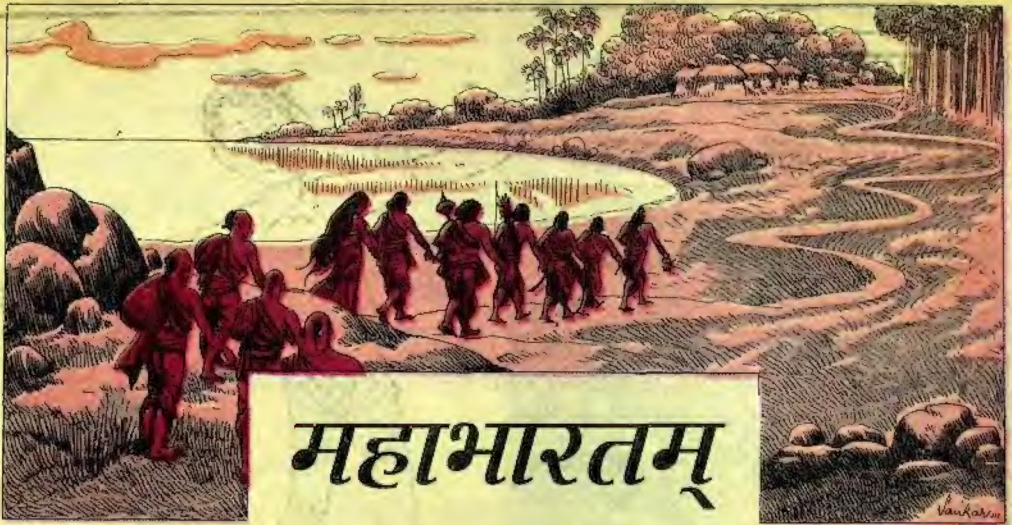
२. प्लास्टर् आफ् प्यारिस्द्रव्यं जलेन संयोज्य मर्दयित्वा पङ्कमयतां सम्पादयन्तु ।

३. ततः तेन विदारितायाः टेड्डिबेर्पाञ्चालिकायाः भागद्वयं पूरयन्तु । अनन्तरं भागद्वयम् अपि संयोज्य सूत्रेण दृढतया बध्नन्तु ।

४. यावत् तत् प्लास्टर् आफ् प्यारिस्द्रव्यं शुष्कतां न याति तावत् तयोः भागयोः पृथक्करणं न भवेत् ।

५. शुष्कतानन्तरं प्लास्टिक्पाञ्चालिकां विच्छिद्य क्षिपन्तु । इदानीं प्लास्टर् आफ् प्यारीस् टेड्डिबेर्पाञ्चालिकाकारं प्राप्तवत् दृश्यते खलु ?

६. अन्ते नेत्र-मुख-नासिकादिषु यथायोग्यं वर्णलेपनं कुर्वन्तु ।

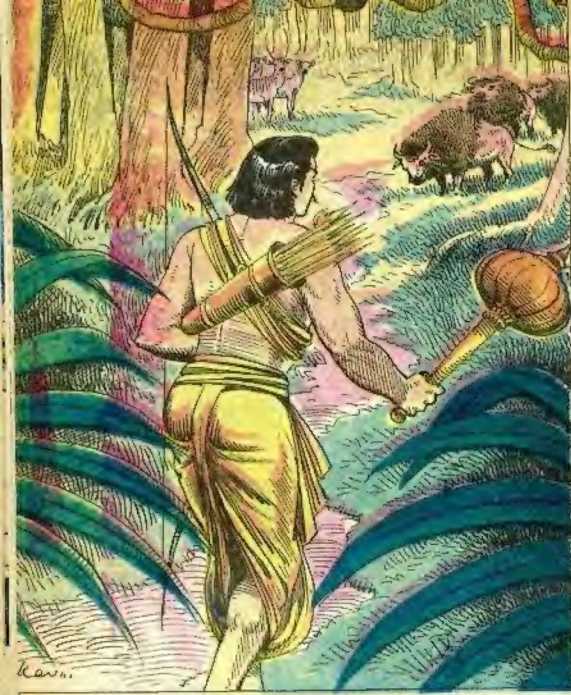


महाभारतम्

पाण्डवानाम् एकवर्षस्य वनवासस्य अनन्तरम् अर्जुनः इन्द्रलोकं गतवान् । सः ततः पञ्चवर्षाणाम् अनन्तरं प्रत्यागतवान् । तस्य आगमनानन्तरं चत्वारि वर्षाणि पाण्डवाः गन्धमादनपर्वतप्रदेशे स्थितवन्तः । कुबेरस्य अनुमतिं स्वीकृत्य यक्षाणां साहाय्येन तस्य प्रदेशस्य सौन्दर्यं दृष्ट्वा सन्तोषम् अनुभूतवन्तः । वनवासस्य दश वर्षाणि समाप्तानि । एकादशं वर्षम् आरब्धम् । द्वादश वर्षाणि यावत् वनवासं कृत्वा वर्षं यावत् अज्ञातवासः करणीयः आसीत् खलु तैः ? अज्ञातवासानन्तरं प्रतीकारः साधनीयः आसीत् अपि । प्रतीकारार्थं पाण्डवाः अवकाशं प्रतीक्षमाणाः आसन् । तस्मिन् समये कदाचित् भीमः धर्मराजं निन्दितवान् । तत् श्रुत्वा अर्जुनः, नकुलः, सहदेवः च मौनं स्थितवन्तः । भीमस्य व्यवहारं न खण्डितवन्तः ते ।

एतं विषयं ज्ञात्वा धर्मराजः – 'दीर्घकालं यावत् वयम् एतस्मिन् सुखमये प्रदेशे वासं कृतवन्तः यत् तस्य परिणामः एषः । अतः अचिरात् एव एतं देवप्रान्तं विहाय प्रतिगन्तव्यम्' इति निश्चितवान् । भीमः यदा घटोत्कचं स्मृतवान् तदा सःअनुक्षणम् एव अनुचरैः सह आगत्य पाण्डवान् वृषपर्वणः आश्रमं नीतवान् । ततः ते बदरिकारण्यम् आगत्य तत्रैव मासं यावत् स्थित्वा किरातदेशस्थं सुबाहुपुरं प्राप्तवन्तः । इन्द्रसेनः, विशोकः इत्यादयः पाण्डवभृत्याः कदाचित् तत्रैव वासं कृतवन्तः आसन् । अनन्तरं घटोत्कचं, तस्य अनुचरान् च प्रतिप्रेष्य पाण्डवाः भृत्यैः सह पादाभ्याम् एव हिमालयस्थं विशाखस्तूपं प्राप्तवन्तः ।

तस्मिन् प्रदेशे मृगयार्थं योग्याः मृगाः



आसन् । मृगयया पाण्डवाः अत्यधिक-तृप्तिम् अनुभवन्ति स्म । अतः ते मृगयां कुर्वन्तः वर्षं यावत् सन्तोषेण तत्रैव स्थितवन्तः ।

एकदा भीमः आयुधानि गृहीत्वा मृगयार्थं गतवान् । सः बहून् मृगान् मारयन् कञ्चित् महासर्पं दृष्टवान् । तस्य वर्णः हरितः, मुखं गुहा इव विशालं च आसीत् । तस्य मुखे चतस्रः घोरदंष्ट्राः आसन् । तस्य नेत्रे अग्निगोलके इव प्रकाशेते स्म । तस्य मुखात् तिर्गतया विषज्वालया वृक्षाः दग्धाः भवन्ति स्म । तादृशं महासर्पं भीमः कदापि न दृष्टवान् आसीत् । सः गर्वेण तं सर्पं मारयितुम् उद्युक्तः । तदा झटिति सर्पः भीमं सुदृढं गृहीतवान् । क्षणं यावत् दिग्भ्रान्तः भीमः तस्मात् विमोचनं प्राप्तुं प्रयत्नं कृतवान् । परन्तु तत् असाध्यं जातम् । एतस्मात् भीमस्य आश्चर्यं जातम् ।

एतावता धर्मराजः भीमस्य अनुपस्थितिं ज्ञातवान् । सः द्रौपद्याः रक्षणार्थम् अर्जुनं, नकुलं, सहदेवं च सूचयित्वा भीमस्य गमनदिशम् अनुसृत्य धौम्यमहर्षिणा सह गतवान् । मार्गे सर्वत्र भीमेन हताः मृगाः राशिरूपेण पतिताः आसन् । अतः मार्गस्य अन्वेषणे धर्मराजस्य किञ्चिदपि कष्टं न जातम् ।

तथा एव अग्रे गतवान् धर्मराजः सर्पेण गृहीतम् असहायकं भीमं दृष्टवान् । भीमस्य एतादृशी परिस्थितिः किमर्थम् आगता इति न ज्ञातवान् धर्मराजः । सः सर्पम् उद्दिश्य उक्तवान् – ''सर्पराज ! भवतः आहारः आवश्यकः चेत् अन्यत् किमपि प्रार्थयतु । अहं ददामि । एषः मम अनुजः अस्ति । एतं त्यजतु कृपया'' इति ।

तदा सर्पः – ''भोः ! बहु कालानन्तरं भगवतः दयया भवतः अनुजः मया प्राप्तः । सः मम आहारः अस्ति । अतः तम् अहं न त्यजामि । हस्तगतम् आहारं को वा परित्यजेत् ? भवान् अपि यदि अत्रैव तिष्ठति तर्हि श्वः भवन्तम् अपि खादेयम्'' इति धर्मराजम् उक्तवान् ।

तस्य उत्तरं श्रुत्वा धर्मराजः – ''भवान् कः ?'' इति पृष्टवान् ।

''अहं भवतः पूर्वजः । मम नाम नहुषः । यावत् जीवितवान् तावत् पुण्यकार्यं कृत्वा अहं बहुकालस्य तपसा इन्द्रपदवीं प्राप्तवान् आसम् । इन्द्रपदवीप्राप्तिकारणतः अहं गर्वेण व्यवहरन् मुनीनाम् अपमाननं





कृतवान् । एतस्य कारणतः अगस्त्यनामकः मुनिः मयि कोपं कृत्वा – 'सर्पः भवतु' इति शापं दत्तवान् । परन्तु तस्य मुनेः अनुग्रहेण एव मया पूर्वजन्मनः स्मरणम्, अत्यधिकपराक्रमः च प्राप्तम् । 'भवतः प्रश्नानां समुचितम् उत्तरं कोऽपि यदा दास्यति तदा एव भवतः शापविमोचनं भविष्यति' इति सः मुनिः माम् उक्तवान् आसीत्'' इति उक्तवान् सर्पः ।

तदा धर्मराजः – ''यथाशक्ति भवतः प्रश्नानाम् उत्तरं दास्यामि अहम् । भवान् प्रश्नान् पृच्छतु'' इति उक्तवान् ।

''ब्राह्मणः नाम कः ? तेन ज्ञातव्यं किम् अस्ति ?'' इति पृष्टवान् सर्पः ।

''यथामति उत्तरम् अहं वदामि । यस्मिन् सत्यं, दानं, सहना, तपः, दया, अनुकम्पः च भवन्ति सः एव ब्राह्मणः । तेन ज्ञातव्यं तु दुःखसुखातीतं परब्रह्मतत्त्वम्'' इति उत्तरं दत्तवान् धर्मराजः ।

तदा सर्पः पुनः पृष्टवान् – ''राजन् ! भवता उक्ताः गुणाः शूद्रे भवन्ति चेत् सः ब्राह्मणः भवितुं न अर्हति वा ? सुखदुःखातीतं परब्रह्मतत्त्वम् अस्ति इति भवता उक्तम् । तत् विहाय अस्मिन् प्रपञ्चे अन्यत् किमपि भवितुं न अर्हति वा ?'' इति ।

''सत्यादिसद्गुणाः शूद्रे सन्ति चेत् सः शूद्रः इति न उच्यते । तादृशगुणाः जाति-ब्राह्मणे न सन्ति चेत् सः अपि ब्राह्मणः इति न उच्यते । तथा न वक्तव्यम् अपि । आचरणम् एव सर्वोत्कृष्टः गुणः अस्ति । शीतोष्णयोः मध्ये अन्या कापि स्थितिः यथा न भवति तथा सुखं दुःखं च विना लोके अन्यत् किमपि नास्ति एव । तादृशद्वन्द्वातीतं श्रेष्ठं परब्रह्मतत्त्वम् एकम् एव इति मम भाति'' इति उत्तरं दत्तवान् धर्मराजः ।

''भवता उक्तं यत् आचरणम् एव अत्युत्तमम् इति । तर्हि आचरणमात्रेण कोऽपि ब्राह्मणः भवति चेत् वर्णाश्रमव्यवस्था व्यर्था एव स्यात् खलु ?'' इति पृष्टवान् सर्पः ।

तदा धर्मराजः – ''जननं, मरणम्, अपत्यप्राप्तिः, वाग्व्यवहारः इत्यादयः सर्वेषां समानाः एव । परन्तु पूर्वम् अनवधानात् जातस्य जातिसाङ्कर्यस्य कारणतः एतादृशाः वर्णाश्रमव्यवस्थादयः कृताः । तावत् एव न, यः वेदान् जानाति

तस्य आचरणम् एव प्रमुखम् । यः कोऽपि ब्राह्मणवंशे सञ्जातः भवति चेदपि वेदसंस्कारप्राप्तिपर्यन्तं सः शूद्रः एव भवति । अनन्तरं क्रमशः सत्यादिगुणान् यदा प्राप्नोति तदा ब्राह्मणः इति उच्यते सः । तादृशगुणान् प्राप्तवान् शूद्रः 'सच्छूद्रः' इति उच्यते इति पूर्वम् एव स्वायम्भुवमनुना उक्तम् अस्ति'' इति उक्तवान् ।

तत् श्रुत्वा सर्पः - ''भवतः उत्तरेण सन्तुष्टः अहम् । भवतः अनुजं त्यजामि'' इति उक्त्वा स्वशापरूपात् मुक्तिं प्राप्य नहुषरूपं प्राप्तवान् । तावता स्वर्गतः विमानम् आगतम् । तत् आरुह्य सः स्वर्गं गतवान् ।



अनन्तरं धर्मराजः भीमेन, धौम्येन च सह पर्णशालाम् आगतवान् । सर्वं वृत्तान्तं तत्रत्यान् उक्तवान् च ।

''भीमेन एवं साहसकार्यं न करणीयम् आसीत्'' इति चिन्तयन्तः तत्रत्याः धर्मराजस्य ज्ञानित्वं स्मरन्तः सन्तोषम् अनुभूतवन्तः ।

पाण्डवाः वर्षाकालसमाप्तिपर्यन्तं द्वैतवने स्थितवन्तः । अनन्तरं ब्राह्मणैः स्वपरिवारैः सह काम्यकवनं गतवन्तः । तत्रत्याः सर्वे मुनयः उत्तमरीत्या पाण्डवानाम् उपचारं कृतवन्तः ।

तावता एव पाण्डवान् द्रष्टुं कृष्णः सत्यभामया सह तेषां समीपम् आगतवान् । एकैकस्य अपि योगक्षेमं विचारितवान् च । अनन्तरं सः धर्मराजम् उद्दिश्य - ''धर्मराज ! भवान् एतावन्ति दिनानि अरण्ये अस्ति चेदपि राजधर्मम् एव पालयन् अस्ति । धर्मराजः इति अन्वर्थं नाम भवतः । यावत् भवतां वनवासकालः, अज्ञातवासकालः च समाप्यते तावता भवता शत्रवः जेतव्याः । एतदर्थं सर्वदा अस्माकं सहकारः भवतः अस्ति एव । भवान् पुनः निश्चयेन राज्यपालनं करिष्यति'' इति उक्त्वा द्रौपदीम् उद्दिश्य - ''पाञ्चालि ! दुर्योधनादीनां कालः समाप्तः । भवत्याः पुत्रान् सुभद्रा सम्यक् पश्यन्ती अस्ति । प्रद्युम्नः तान् धनुर्विद्यां पाठयन् अस्ति । भवती पुत्रणां पालन- विषये कदापि चिन्तां मा करोतु'' इति उक्तवान् ।

धर्मराजः कृष्णं नमस्कृत्य - ''भवान् एव अस्माकं रक्षकः । वनवासः



समाप्तप्रायः । भवतः अनुग्रहेण अज्ञातवासः अपि निर्विघ्नं प्रचलेत् एव । तदनन्तरम् अस्माभिः किं करणीयम् इति भवता एव सूचनीयम्'' इति प्रार्थितवान् ।

यदा कृष्णः पाण्डवैः सह सम्भाषमाणः आसीत् तदा एव तत्र मार्कण्डेयमुनिः आगतवान् । यद्यपि तस्य वयः अधिकं जातम् आसीत्, तथापि सः विंशतिवर्षीयः तरुणः इव अद्भुततेजसा प्रकाशते स्म । मार्कण्डेयमुनिः तत्र स्थितान् सर्वान् अनेकाः कथाः उक्त्वा अनुसरणीयान् धर्ममार्गान् च उपदिष्टवान् ।

यदा आश्रमात् बहिः एतेषां सम्भाषणं प्रचलत् आसीत् तदा आश्रमस्य अन्तः सत्यभामा द्रौपदीम् उद्दिश्य - ''भवत्याः पतयः दिक्पालकानाम् अपेक्षया अपि श्रेष्ठाः । तादृशान् पञ्च पतीन् अपि भवती सर्वदा कथं प्रीत्या पश्यति ? तान् वशीकर्तुं भवतीं किमपि व्रतं कृतवती वा ? मन्त्रतन्त्रेण वा तान् वशीकृतवती वा ? तादृशं रहस्यं भवती माम् अपि यदि वदेत् तर्हि अहम् अपि मम पतिं वशीकर्तुं शक्नुयाम्'' इति पृष्टवती ।

तदा द्रौपदी - ''सत्यभामे ! भवत्या उच्यमानं वशीकरणमार्गं दुष्टस्त्रियः अनुसरन्ति । कृष्णस्य पत्नी भवती एतादृशम् अनुचितं प्रश्नं न पृच्छेत् एव । आत्मनः विषये एव भवती किमर्थं संशयं करोति ? मत्पत्न्या मम विषये मन्त्रतन्त्र-प्रयोगः क्रियते इति यदि पत्या ज्ञायेत तर्हि सः पत्नीं विषसर्पम् इव पश्येत् खलु ? अहं मम पतीन् अपेक्षाः न वदामि । अपेक्षाः कदाचित् न पूर्यन्ते चेदपि कोपं न करोमि । मम पतयः माम् इच्छन्ति इति कारणतः तेषां सेवां कदापि सेवकानां द्वारा न कारयामि अहम् । तैः इष्टम् एव पाकम् अहम् एव कृत्वा मम हस्तेन एव परिवेषयामि । तेषां वचनस्य विरोधं कदापि न करोमि अहम् । कारणं विना न हसामि च । मम सपत्नीभ्यः न असूयामि । यदा धर्मराजः इन्द्रप्रस्थे शासनं करोति स्म तदा प्रतिदिनं सहस्राधिकाः ब्राह्मणाः, ब्रह्मचारिणः, मुनयः च आगच्छन्ति स्म । तेषाम् अतिथीनां सत्कारव्यवस्थाम् अहम् एव पश्यामि स्म । यद्यपि पाण्डवानाम् अन्याः पत्न्यः, अधिकाः दास्यः, अन्ये सेवकाः च आसन्, तथापि अहम् एव सर्वेषां योगक्षेमं पश्यामि स्म । राज्यस्य कोषस्य आयव्ययम्

अपि अहम् एव पश्यामि स्म । एवं कुटुम्बस्य सर्वं भारम् अहम् एव ऊढवती । अतः एव मम विषये मम पतीनां तावान् विश्वासः, अनुरागः च । तेषां वशीकरणार्थं मन्त्रतन्त्रयोः प्रयोगस्य प्रसक्तिः एव नास्ति'' इति उक्तवती ।

द्रौपद्याः वचनानि श्रुत्वा सत्यभामा - ''भवतीम् एतादृशं प्रश्नं पृष्टवत्याः मम पश्चात्तापः भवति । एतत् सर्वम् अहं कुतूहलार्थं पृष्टवती । भवती मयि कुपिता मा भवतु'' इति उक्तवती ।

अनन्तरं मार्कण्डेयमुनिः, कृष्णः, सत्यभामा च पाण्डवानाम् अनुज्ञां प्राप्य स्वस्थानं प्रतिप्रस्थितवन्तः । ततः पाण्डवाः अपि काम्यकवनं विहाय पुनः द्वैतवनम् आगतवन्तः । तत्र कस्मिंश्चित् सुन्दरप्रदेशे सरोवरस्य पार्श्वे पर्णशालां निर्माय तत्रैव वासं कृतवन्तः च ।

यदा पाण्डवाः द्वैतवने आसन् तदा कश्चित् ब्राह्मणः हस्तिनापुरं गतवान् । तत्र धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा - ''भोः राजन् ! अहं द्वैतवनात् आगतवान् । तत्र पाण्डवाः सर्वाणि कष्टानि अनुभवन्तः वासं कुर्वन्तः सन्ति । त्रिलोकीम् एव जेतुं शक्ताः पञ्च पतयः सन्ति चेदपि द्रौपदी अनाथा इव कष्टेन जीवनं कुर्वती अस्ति'' इति उक्तवान् ।

तस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रः दुःखितः । यतः 'पाण्डवानां कष्टानि मम उपेक्षाकारणतः एव आगतानि' इति भावयति स्म सः । सः तं ब्राह्मणम् उद्दिश्य - ''मम पुत्राणाम् अपेक्षया धर्मराजः उत्तमः । सः कदापि कुपितः न भवति । अर्जुनः धर्मराजस्य विधेयः । भीमः तथा न । सः पराक्रमी, सर्वदा कुपितः भवति । परन्तु धर्मराजस्य वचनानुगुणम् एव सः व्यवहरति । एतस्याः परिस्थितेः कारणं तु मम पुत्रः दुर्योधनः एव । तस्य दुष्टबुद्धिकारणतः एव पाण्डवाः कष्टम् अनुभवन्तः सन्ति । यदि पाण्डवेभ्यः दुर्योधनेन अर्धराज्यं दीयते तर्हि तेषां कष्टम् एव नास्ति । परन्तु सः न ददाति । तस्य स्वभावः एव तथा । न जाने, अग्रे कीदृशः विनाशः भवेत् इति'' इति वदन् दीर्घं निःश्वसितवान् ।

- (अनुवर्तते)



समयस्फूर्तिः

रामनगरे कश्चित् भूस्वामी आसीत् । तत्सम्बद्धेषु केषुचित् ग्रामेषु अनावृष्टिकारणतः कृषिकाः करं दातुम् अशक्ताः । तस्य भूस्वामिनः कार्यालये उद्योगित्वेन स्थितः माधवः उदारः आसीत् । सः कृषिकाणां कष्टं ज्ञात्वा तेभ्यः करं न स्वीकृतवान् आसीत् । अतः भूस्वामिना प्राप्तव्यं धनं न दत्तवान् माधवः । एतत् कारणं माधवः मन्त्रिणः द्वारा भूस्वामिनं सूचितवान् चेदपि भूस्वामी तम् उद्योगात् उच्चाटितवान् । तस्य स्थाने शेषगिरिनामकं कश्चित् नियोजितवान् च ।

सः शेषगिरिः शीघ्रकोपी आसीत् । सः दयालुः अपि न आसीत् । सः एकस्मिन् ग्रामे स्वकार्यलयम् उद्घाट्य उद्घोषणं कारितवान् यत् अग्रिमचतुर्विंशति-घण्टाभ्यन्तरे एव सर्वैः अवशिष्टः करः दातव्यः । अन्यथा कृषिकाणां पृष्ठे शिलाः आरोप्यन्ते इति । तस्मिन् ग्रामे प्रकाशः नाम कश्चित् युवकः आसीत् । तस्य बुद्धिशक्तिः समयस्फूर्तिः च अधिका आसीत् । शेषगिरिणा कारितम् उद्घोषणं श्रुत्वा सः तस्य समीपं गतवान् । तं नमस्कृत्य - ''स्वामिन् ! अस्मिन् प्रदेशे न केवलम् अनावृष्टिः, अपि च लुण्ठाकाः अपि सन्ति'' इति उक्तवान् ।

लुण्ठाकानां नामश्रवणेन एव भीतः शेषगिरिः - ''अहं तु अत्र करसङ्ग्रहणनिमित्तम् आगतवान् । तथापि पृच्छामि यत् लुण्ठाकेभ्यः रक्षणार्थं भवन्तः किं कुर्वन्ति ?'' इति पृष्टवान् ।

तदा प्रकाशः - ''वयम् उत्तमजातीयान् शुनकान् पालितवन्तः'' इति उक्तवान् ।

''ते कुतः प्राप्तुं शक्यन्ते ?'' इति पुनः पृष्टवान् शेषगिरिः ।

''मम समीपे एव सन्ति शुनकाः । यदि अपरिचितान् ते पश्यन्ति तर्हि ते हूं हूम् इति आक्रोशनं कुर्वन्ति'' इति उक्तवान् प्रकाशः ।

तत् श्रुत्वा शेषगिरिः परिहासेन - ''शुनकाः हूं हूम् इति न अक्रोशन्ति । ते 'भौ, भौ' इति भषन्ति'' इति वदन् उच्चैः भषणम् आरब्धवान् । एतत् श्रुत्वा कर्मकराः सर्वे भूस्वामिनम् एतं विषयं सूचितवन्तः । भूस्वामी आप्तमन्त्रिणम् आहूय- ''शेषगिरेः भूतस्पर्शः जातः स्यात् । भवान् अनुक्षणम् एव गत्वा विषयं सर्वं ज्ञात्वा अग्रिमव्यवस्थां करोतु'' इति उक्तवान् ।

मन्त्री ग्रामं गत्वा कृषिकाणां कष्टं ज्ञातवान् । सः पुनः माधवम् उद्योगे नियोजितवान् । तस्य सहायकत्वेन प्रकाशम् अपि नियोजितवान् सः ।



कदलीवृक्षः

आम्रं, पनसं, कदलीफलं च प्रमुखफलत्रयत्वेन परिगण्यन्ते । एवम् एव कदली-आम्र-उदुम्बर-तिन्त्रिणीवृक्षाः प्रमुखाः वृक्षाः इति उच्यन्ते । एतान् अधिकृत्य काचित् विचित्रा कथा केषुचित् प्रदेशेषु श्रूयते । एते पञ्च वृक्षाः अपि कस्मिंश्चित् काले मनुष्यरूपेण सहोदर्यः आसन् । बहुकालं यावत् तासां विवाहः न जातः । कदाचित् देवः प्रत्यक्षीभूय 'विवाहम् इच्छन्ति वा ?' इति ताः पृष्टवान् । तदा चतस्रः सहोदर्यः विवाहम् अङ्गीकृतवत्यः । किन्तु अन्तिमा सहोदरी न अङ्गीकृतवती । सा सन्तानमात्रं प्रार्थितवती । अनन्तरं देवः ताः सर्वाः वृक्षरूपेण परिवर्त्य - 'यः एतान् वृक्षान् आरोहति सः एव पतिः' इति उक्तवान् । अतः एव विवाहम् अङ्गीकृतवतः वृक्षान् सर्वे आरोढुं शक्नुवन्ति चेदपि कदलीवृक्षं कोऽपि आरोढुं न शक्नोति ।

कदली इति संस्कृतभाषया, हिन्दिभाषया केला इति, आंग्लभाषया बनाना प्लाण्टन्, आडम्स् आपिल इत्यपि उच्यते । काभिश्चित् भारतीयभाषाभिः कदली इत्येव उच्यते । तमिळु-मलयाळभाषया च वाळै इति, तेलुगुभाषया अरटि इति च उच्यते ।

बौद्धाः कदलीवृक्षं पवित्रं मन्यन्ते । बौद्धसाहित्ये उक्तं 'मोचापानं' कदलीफलेन एव सज्जीक्रियते । अस्माकं पुराणे श्रूयते यत् - हनुमान् हिमालयप्रान्ते कदलीवने आसीत् इति ।

कदलीवृक्षस्य पुष्पं, शलाटुः, फलं च आहाररूपेण उपयुज्यते । कदलीवृक्षस्य शलाटुः हरितवर्णीयः भवति । तस्य फलं हरितं, पीतं, पीतहरितमिश्रितं, रक्तवर्णीयं वा भवति । तद् आकारेण लघु बृहत् चापि भवति । कदल्यां ५,००० प्रभेदाः सन्ति इति श्रूयते । पच्चेकदली, बूदिकदली, वृक्षकदली, रसकदली, एलाकदली, अरण्यकदली इति अष्ट, दश वा विधाः प्रसिद्धाः सन्ति ।

कदलीपर्णं बृहदाकारकं पञ्चषपादमितदीर्घम्, अधिकविशालं च भवति । दक्षिणभारते केषुचित् स्थलेषु भोजनार्थम् एतस्य उपयोगः क्रियते ।

जनाः विवाहादिशुभकार्येषु वितानं मण्डपं द्वारं च पुष्पगुच्छसहितेन कदलीवृक्षेण अलङ्कुर्वन्ति । एतं शुभसङ्केतं मन्यन्ते जनाः ।

यदा शलाटुः पक्वं भवति तदा वृक्षं कर्तयन्ति । कर्तितवृक्षस्य प्रकाण्डं परितः स्थितेभ्यः कन्देभ्यः नूतनसस्यानि उत्पद्यन्ते । एवं कदलीसन्तानः वर्धते ।



अस्मद्देशीयाः ऋषयः -

भरद्वाजः

सुदीर्घकालं जीवन् अपि मानवः इतोऽपि अधिककालं जीवितुम् इच्छति । एषः मानवस्य स्वभावः । परन्तु तदेव जीवनम् उन्नत-ध्येयसाधननिमित्तं यदि भवति तर्हि तत् नितरां प्रशस्यते । सप्तर्षिषु अन्यतमस्य भरद्वाजस्य कथा अत्र उत्तमम् उदाहरणम् अस्ति ।

भरद्वाजः अत्रिमुनेः पुत्रः, आदिकाव्यस्य रामायणस्य कर्तुः वाल्मीकिमुनेः शिष्यः च । सः वाल्मीकिमुनितः वेदान् अधीतवान् । तथापि तस्य ज्ञानपिपासा न शान्ता ।

इन्द्रादिदेवतानाम् आशीर्वादेन भरद्वाजः दीर्घकालं जीवितवान् आसीत् । आजीवनं सः वेदाध्ययने, देवध्याने च निरतः आसीत् । यदा मरणकालः सन्निहितः तदा पुनः इन्द्रस्य ध्यानं कृत्वा - 'मम आयुः वर्धयतु' इति प्रार्थितवान् भरद्वाजः ।

प्रत्यक्षीभूतः इन्द्रः भरद्वाजम् आत्मना सह किञ्चिद्दूरं नीतवान् । दूरे उन्नताः त्रयः पर्वताः दृश्यन्ते स्म । इन्द्रः भरद्वाजस्य अञ्जल्यां मुष्टित्रयपरिमिताः सिकताः स्थापितवान् । भरद्वाजः मौनं स्थितवान् आसीत् ।

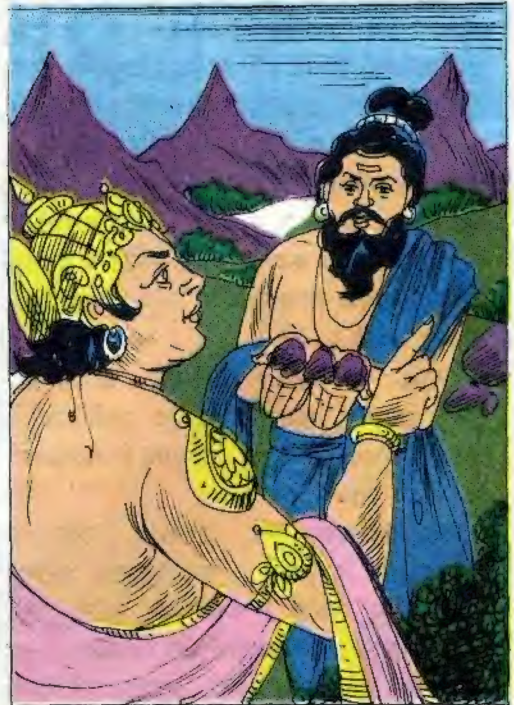
''दूरे स्थितानां पर्वतानां महत्त्वं मनसि निधाय भवान् वदतु - अञ्जल्यां स्थितानां सिकतानां परिमाणं कियत् ?'' इति पृष्टवान् इन्द्रः ।

''क्व ते पर्वताः, क्व च अञ्जलिमिताः सिकताः ! महत् अन्तरम् एतयोः'' इति उक्तवान् भरद्वाजः ।

तदा इन्द्रः - ''भवता ज्ञातं वेदज्ञानम् अपि मुष्टिपरिमितम् एव । भवता पर्वतपरिमितं ज्ञातव्यम् अस्ति'' इति उक्तवान् इन्द्रः ।

'भरद्वाजः मद्वचनात् भीतः सन् - यावत् ज्ञातं तावता अलम् इति वदेत्, अथवा अहङ्कारेण - मया सर्वं ज्ञातम् अस्ति इति वा वदेत्' इति इन्द्रः चिन्तितवान् आसीत् । भरद्वाजः तु किञ्चित्कालं यावत् मौनं स्थित्वा - ''तर्हि ज्ञानं नाम तावत् बृहत् वा ! तत् मया सम्पादनीयम् । भवतः आशीर्वादः अस्ति चेत् तान् त्रीन् अपि पर्वतान् मदीयान् करिष्यामि'' इति महता विनयेन उक्तवान् ।

भरद्वाजस्य दृढम् आत्मविश्वासम्, उन्नतध्येयं च ज्ञात्वा इन्द्रः आश्चर्यचकितः अभवत् । सः भरद्वाजं पुनः अपि शतवर्षपरिमितेन आयुषा अनुगृह्य अदृश्यतां गतः ।



भवन्तः जानन्ति वा ?

१. ताजमहल् यस्मिन् नगरे अस्ति तस्य नगरस्य नाम आगरा इति आग्रबनामूलतः आगतम् अस्ति । तस्य पदस्य अर्थः कः ?

२. १९७२तमे वर्षे व्याघ्रः अस्माकं राष्ट्रियमृगः इति उद्घोषितम् । तस्मात् उद्घोषणात् पूर्वम् अस्माकं राष्ट्रियमृगः कः आसीत् ?

३. बङ्गलादेशस्य राष्ट्रपिता इत्येव प्रसिद्धस्य मुजिबूर् रहमानस्य पुत्री षेक्हसीना इदानीं प्रधानमन्त्रिणी अस्ति । इण्डोनेषियादेशे प्रधानमन्त्रिण्या सुहार्तया सह सुकर्नोवर्यस्य पुत्री अधिकारार्थं स्पर्धमाना अस्ति । तस्याः नाम किम् ?

४. प्रधानमन्त्रिणः देवेगौडवर्यस्य राज्यं कर्णाटकम् इति सर्वे जानन्ति एव । तस्य जन्मस्थलं कस्मिन् जनपदे (जिल्ला) अस्ति ?

५. हिरोशिमानागासाकिनगरयोः उपरि अण्वस्त्रस्य पातनस्य अनन्तरं द्वितीयं जागतिकयुद्धं समाप्तिम् अगच्छत् । वस्तुतः नागासाकिनगरस्य उपरि अण्वस्त्रपातनयोजना तु न आसीत् । एवं तर्हि तत् कुत्र पातनीयम् इति चिन्तितम् आसीत् ?

६. सामान्यतः पाकशालायां दृश्यमानः कश्चन कीटः बाम्ब्स्फोटम् अपि सोढुं शक्नोति । सः कीटः कः ?

७. आफ्रिकादेशे आवेन्जलपातः कुत्र अस्ति ?

८. आधुनिक-ओलम्बिक्क्रीडा यद्यपि १८९६ तमे वर्षे आरब्धा, तथापि तस्याः सङ्कल्प-स्वीकारपद्धतिः अनन्तरम् आरब्धा । सा कदा आरब्धा ?

९. १९६०तमे वर्षे अस्माकं देशे प्रथमतया एस्.टि.डि. व्यवस्था आरब्धा । सा व्यवस्था कयोः नगरयोः मध्ये आरब्धा ?

१०. बालानां प्रियं किं वस्तु इटालोमार्सियोनिवर्यः अन्विष्टवान् ?

११. १८१५ तमे वर्षे अमेरिकादेशे आरब्धा का क्रीडा अनन्तरम् एषियादेशेषु प्रसिद्धिं गता ?

१२. 'कामन्वेल्त् क्रीडानां पुरातनं नाम किम् ?

१३. प्रथमस्पर्धायाम् एव शतधावनानि सम्पादितवान् प्रथमः भारतीयः क्रिकेट्क्रीडापटुः कः ?

१४. पद्मश्रीः, पद्मभूषणं, पद्मविभूषणं, भारतरत्नम् इति एतान् चत्वारि पारितोषिकाणि प्राप्तवान् भारतीयः कः ?

१५. 'योजनायोगः' प्रथमं कदा आरब्धः ? तस्य प्रथमः उपाध्यक्षः कः ?

उत्तराणि

१. स्वर्गोद्यानम् इति ।

२. सिंहः ।

३. मेघावती ।

४. हासनजनपदे ।

५. हिरोषिमासमीपे स्थिते कोकूरा नगरे ।

६. तैलपः ।

७. उगाण्डा ।

८. १९२०तमे वर्षे आण्डर्स् ओलम्पिक्स्तः ।

९. लक्नो-कान्पुरयोः ।

१०. ऐस्क्रीम् कोन् ।

११. वालीबाल् ।

१२. ब्रिटीष् एम्पैर् गेम्स् ।

१३. लाला अमरनाथः ।

१४. सत्यजित् राय् ।

१५. १९५०तमे वर्षे । प्रोफेसर् महालनोटिस् ।

र स वा र्ताः

आकाशतः लालिपाप्स्

थायवान्फार्मोसाराजधान्यां कायुपियुनगरे कदाचित् हेलिकाप्टर्यानस्य शब्दः श्रुतः । तदा बालाः सर्वे धावन्तः गृहतः बहिः आगताः । आकाशं दृष्टवन्तः च । तदा लालिपाप्-आकारेण स्थितं रक्तवर्णीयं हेलिकाप्टर्यानं तैः दृष्टम् । यदा तत् समीपम् आगतं



तदा तैः ज्ञातं यत् तस्य चालनार्थं कोऽपि नास्ति इति । रिमोट्कण्ट्रोल्द्वारा योजितानां रेडियोतरङ्गाणां द्वारा तत् डयते स्म । तत् किञ्चित्कालं यावत् आकाशे भ्रमणं कृत्वा गमनसमये लालिपाप्स् पातयित्वा गतम् । एतस्मात् बालानां महत् आश्चर्यं जातम् ।

बृहत् वस्त्रफलकम्

इदानीन्तनः महान् रोगः नाम 'एय्ड्स्' । एतस्य निवारणार्थम् औषधम् एव नास्ति । एषः रोगः यथा न आगच्छेत् तथा जागरूकतायाः आश्रयणम् एव एतस्य चिकित्सा । सामान्यैः जनैः अपि एषः विषयः ज्ञातव्यः अस्ति । एतं विषयं ज्ञापयितुं सर्वैः देशैः सभाः आयोज्यन्ते । एतेन सहैव आकाशवाणी, दूरदर्शनम्, पत्रिकाः इत्यादिभिः प्रचारमाध्यमैः 'एय्ड्स्'रोगस्य आगमनं यथा न भवेत् तथा कथं जागरूकता वहनीया इति प्रचारः क्रियमाणः अस्ति अपि । दिने दिने 'एय्ड्स्'रोगिणां संख्या अपि वर्धमाना अस्ति इति तु विषादास्पदविषयः । एतं रोगं निरोद्धुं डिसेम्बर् १ दिनाङ्के प्रपञ्चे सर्वत्र 'एय्ड्स्'दिनम् आचरितम् । मुम्बयिनगरे एतस्य प्रथमदिने महती शोभयात्रा प्राचलत् । तस्यां शोभयात्रायां १०,००० जनाः भागम् ऊढवन्तः आसन् । तस्यां शोभयात्रायाम् 'एय्ड्स्'रोगनिरोध-सम्बद्धैः घोषवाक्यैः युक्तम् एकम् अतिदीर्घं वस्त्रफलकं गृहीत्वा जनाः गतवन्तः आसन् । तस्य वस्त्रफलकस्य दैर्घ्यं ४.५ कि.मी. आसीत् । प्रपञ्चे एव एतत् बृहत् वस्त्रफलकं स्यात् इति जनानाम् ऊहा । एतस्य वस्त्रफलकस्य दर्शनात् सहस्रशः जनाः 'एय्ड्स्'सम्बद्धं विचारं ज्ञातवन्तः इत्यत्र नास्ति संशयः ।

धनदाता सान्ताक्लूज् !

बर्लिन्विश्वविद्यालयस्य कस्मिंश्चित् प्रकोष्ठे विशेषकक्ष्या काचित् आयोजिता आसीत् । तस्यां कक्ष्यायाम् उपस्थिताः सर्वे छात्राः अपि तस्मिन् विद्यालये एव पठन्तः आसन् । परन्तु ते सर्वे सान्ताक्लूज् इव रक्तवर्णीयं युतकं, श्वेतवर्णीयं श्मश्रु, वृद्धवेषं च धृत्वा आगताः आसन् । यतः सान्ताक्लूज् इव कथम् अभिनयः करणीयः इति ज्ञातुं ते तथा



आगताः आसन् । क्रिस्मस्समये सान्ताक्लूज् इव अभिनयः क्रियते चेत् युरोप्देशस्थाभिः काभिश्चिन् संस्थाभिः पुरस्कारः दीयते । एवम् उत्साहं प्राप्तवन्तः तरुणाः क्रिस्मस्समये किञ्चिद्धनं सम्पादयन्ति ।



पितुः अपेक्षा

पूर्वं राजीवः नाम कश्चित् वणिक् आसीत् । तस्य त्रयः पुत्राः आसन् । एका पुत्री च आसीत् । पुत्र्याः सत्यवत्याः तृतीये वयसि तस्याः माता दिवं गता । तस्मिन् समये राजीवः वाणिज्यार्थं द्वीपान्तरं गतवान् आसीत् ।

केषाञ्चित् दिनानाम् अनन्तरं राजीवः गृहं प्रत्यागत्य विषयं ज्ञात्वा नितरां दुःखितः । अनन्तरं सः गृहे कर्मकराः सन्ति चेदपि स्वयम् एव पुत्रान् पोषयन् वाणिज्यं विस्मृतवान् एव । तस्य वज्रवाणिज्यं स्थगितम् इति कारणतः तदीया सम्पत्तिः अपि न्यूना जाता ।

एतत् ज्ञात्वा राजीवः 'अचिरात् एव वाणिज्यार्थं द्वीपान्तरं गन्तव्यम्' इति यावत् चिन्तयन् आसीत् तावता गोदावरी-पुष्करोत्सवः आगतः । सः स्वपुत्रीं सत्यवतीम् अपि आत्मना सह पुष्करस्नानार्थं नीतवान् ।

ततः ग्रामम् आगतः राजीवः गृहं प्रविशन् – ''सत्यवति ! सत्यवति !'' इति उच्चैः रोदनं कुर्वन् तत्रैव अधः भूमौ पतितवान् ।

''तात ! किम् अभवत् ? सत्यवती कुत्र ?'' इति सर्वे पुत्राः तस्य समीपम् आगत्य पृष्टवन्तः ।

''भवताम् अनुजा जनानां मध्ये नष्टा अभवत् । इतःपरं भवताम् अनुजा न मिलेत्'' इति उक्तवान् राजीवः ।

इतः केषाञ्चित् दिनानम् अनन्तरं राजीवः स्वपुत्रणां पोषणदायित्वं सर्वं कर्मकरेषु आरोप्य वाणिज्यनिमित्तं द्वीपान्तरं प्रति प्रस्थितवान् ।

एवमेव दश वर्षाणि अतीतानि । एतेषु वर्षेषु राजीवः एकवारम् अपि गृहं न आगतवान् आसीत् । अथ कदाचित् सः

'सुभद्रा'



पुत्रान् द्रष्टुं गृहम् आगतवान् । सः स्वपुत्रान् आहूय - ''पुत्राः ! एतस्य वज्रवाणिज्यस्य निमित्तं मया समुद्रप्रयाणेन एव दीर्घकालः यापितः । मम प्राणाः अपि समुद्र-प्रयाणसमये एव गच्छेयुः कदाचित् । तथा भविष्यति चेत् अट्टे उत्तरदिशि स्थिते प्रकोष्ठे या पेटिका अस्ति सा मम मरणानन्तरं भवद्भिः उद्घाटनीया । अन्यच्च भवताम् अनुजायाः सत्यवत्याः निमित्तं महान्तम् अपि त्यागं कर्तुं भवन्तः सिद्धाः भवेयुः'' इति वदन् प्रकोष्ठस्य कुञ्चिकां तेभ्यः दत्तवान् ।

अनन्तरं राजीवः पुनः वाणिज्यार्थं गृहतः प्रस्थितवान् । केषाञ्चित् दिनानाम् अनन्तरं तेन आरूढा नौका झञ्झावातकारणतः समुद्रे मज्जिता अभवत् । सर्वे प्रयाणिकाः अपि जले निमज्जिताः अभवन् । द्वौ नाविकौ कथञ्चित् रक्षितौ । तौ राजीवस्य गृहम् आगत्य मरणवार्तां तस्य पुत्रान् सूचितवन्तौ ।

एतां वार्तां श्रुत्वा राजीवस्य पुत्राः अत्यन्तं दुःखिताः । तदा ज्येष्ठः अनुजौ उक्तवान् - ''एवं भवेत् इति कारणतः एव पिता अस्मभ्यं प्रकोष्ठस्य कुञ्चिकां दत्त्वा गतवान् । इदानीं वयं गत्वा पेटिकायां किम् अस्ति इति दृष्ट्वा तस्य अन्तिमाम् अपेक्षां पूरयिष्यामः'' इति ।

अनन्तरं त्रयः अपि गत्वा प्रकोष्ठस्य द्वारम् उद्घाटितवन्तः । पेटिकायाः आवरणम् अपि अपनीय दृष्टवन्तः । परन्तु तत्र एकस्मात् कागदात् ऋते अन्यत् किमपि न आसीत् । तेषां चिन्तनम् आसीत् यत् - पेटिकायां धनं, वज्रं, सुवर्णं वा भवेत् इति । तस्मिन् कागदे राजीवेन लिखितम् आसीत् - ''गुरुपुरे श्रीपतिः नाम मम बाल्यमित्रम् अस्ति । तस्य पुत्र्याः विवाहः भवतां धनेन कारणीयः । एषा एव भवतां पितुः अपेक्षा'' इति । तत् पठित्वा सर्वे पुत्राः आश्चर्यचकिताः ।

तस्यां रात्रौ त्रयः अपि निद्रां न कृतवन्तः । ज्येष्ठः पुत्रः तु कोपेन - 'एषः किदृशः पिता ? अस्मभ्यं किञ्चिदपि सम्पत्तिम् अदत्त्वा दिवं गतः । अन्यस्य कस्यचित् गृहस्य कन्यायाः विवाहः, अनुजयोः जीवनमार्गस्य कल्पनं वा मया किमर्थं करणीयम् ? न अहम् अविवेकी' इति चिन्तयन् रात्रौ एव गृहं त्यक्त्वा कुत्रचित् गतवान् ।



अग्रजः गृहं त्यक्त्वा गतवान् इति विषयं प्रातःकाले ज्ञात्वा तृतीयः पुत्रः द्वितीयपुत्रम् उक्तवान् - "आवां वा पितुः अपेक्षां पूरयाव । एतत् गृहं विक्रीय लब्धेन धनेन श्रीपतेः पुत्र्याः विवाहं कारयाव । अनन्तरं कुत्रचित् उद्योगं कुर्वन्तौ जीवाव" इति ।

तदा द्वितीयपुत्रः - 'अस्तु' इति अङ्गीकृतवान् ।

अनन्तरं सप्ताहाभ्यन्तरे एव गृहं विक्रीय धनं स्वीकृत्य उभौ अपि गुरुपुरं प्रति प्रस्थितवन्तौ । अन्धकारात् पूर्वम् उभौ कञ्चित् लघुग्रामं प्राप्तवन्तौ । तस्य ग्रामप्रमुखस्य गृहस्य पुरतः कोलाहलः श्रूयते स्म । तत्र एतौ सहोदरौ गतवन्तौ ।

तत्र द्वौ युवकौ, काचित् वृद्धा च स्थिताः आसन् । 'विषयः कः ?' इति तत्रत्यं कञ्चित् पृष्टवन्तौ एतौ ।

तदा कश्चन उक्तवान् - "तस्याः वृद्धायाः द्वौ पुत्रौ स्तः, एका पुत्री च अस्ति । पितुः जीवितकाले सर्वे सन्तोषेण आसन् । तस्य मरणस्य अनुक्षणम् एव पुत्रौ द्वौ अपि पितुः सम्पत्तिं स्वीकृत्य मात्रे, अनुजायै च किमपि न दत्तवन्तौ । 'पित्रे दत्तस्य वचनस्य अनुगुणम् अनुजायाः विवाहः कारणीयः एव' इति माता वदति । परन्तु पुत्रौ वदतः यत् सर्वसम्पत्तेः उपयोगः अनुजायाः निमित्तं यदि भवेत् तर्हि अग्रे आवयोः पुत्राणां स्थितिः का भवेत् इति । एतां समस्यां परिहर्तुम् एव ग्रामप्रमुखस्य पुरतः वयं मिलिताः" इति ।

अनन्तरम् उभौ अपि ततः प्रस्थाय कस्याञ्चित् वृद्धायाः गृहं गत्वा भोजनं कृतवन्तौ । तत्रैव निद्रितवन्तौ च । द्वितीयपुत्रेण चिन्ताकारणतः निद्रा एव न प्राप्ता । अन्ते सः - 'तस्याः वृद्धायाः पुत्राः स्वानुजायाः एव विवाहं कारयितुं न इष्टवन्तः । एवं स्थिते अपरिचितस्य गुरुपुरवासिनः श्रीपतेः पुत्र्याः विवाहार्थं किमर्थम् आवाभ्यां धनव्ययः करणीयः ? तेन एव धनेन वाणिज्यं वा कृत्वा सुखेन जीवितुं शक्यते' इति निर्णीतवान् । रात्रौ एव धनं स्वीकृत्य ततः कुत्रचित् गतवान् च ।

प्रातःकाले तृतीयः उत्थाय अग्रजं, धनं च अदृष्ट्वा प्रवृत्तं सर्वम् अवगतवान् । अनन्तरं सः भगवतः प्रार्थनां कृत्वा अग्रे गुरुपुरं प्रति प्रस्थितवान् ।

दिनद्वयानन्तरं तृतीयः गुरुपुरं प्राप्तवान् ।

तत्र कांश्चन विचार्य श्रीपतेः गृहं प्राप्तवान् । श्रीपतेः अट्टचतुष्टयात्मकं गृहं दृष्ट्वा सः अत्यन्तं चकितः सन् – 'एतादृशस्य धनिकस्य पुत्र्याः विवाहः अस्माभिः किमर्थं निर्वर्तनीयः ?' इति चिन्तितवान् ।

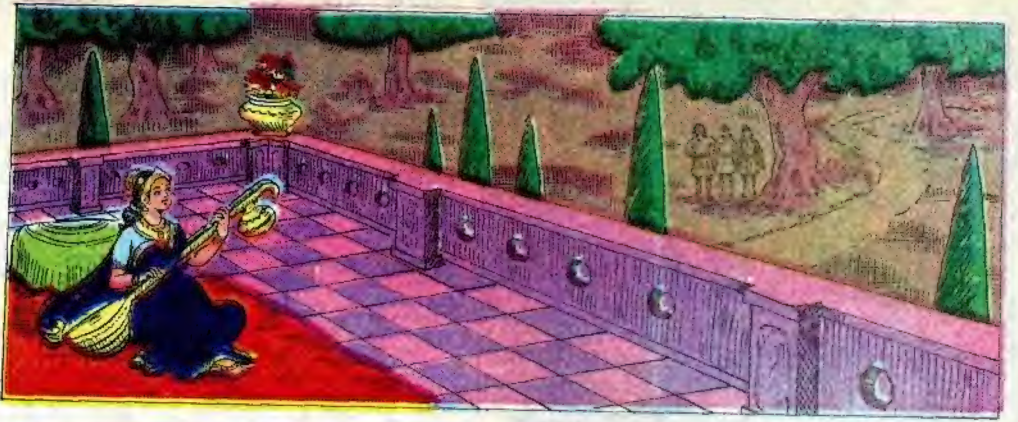
अनन्तरं सः गृहस्य मुखद्वारसमीपं गत्वा – "श्रीपतिवर्य, श्रीपतिवर्य !" इति यावत् आहूतवान् तावता मध्यवयस्कः आजानुबाहुः कश्चित् आगत्य द्वारम् उद्घाट्य – "अहम् एव श्रीपतिः । भवान् किमर्थम् अत्र आगतवान् अस्ति ?" इति पृष्टवान् ।

"अहं राजीवस्य तृतीयः पुत्रः । मम पितुः अन्तिमा अपेक्षा आसीत् यत् स्वव्ययेन अस्माभिः भवतः पुत्र्याः विवाहः निर्वर्तनीयः इति । परन्तु मया आनीतं धनं मार्गे नष्टम् । कृपया भवान् यदि किञ्चित् समयं दद्यात् तर्हि अहं कथञ्चित् पुनः धनसञ्चयं कृत्वा भवतः पुत्र्याः विवाहं निर्वर्तयिष्यामि । मम पितुः अन्तिमाम् अपेक्षाम् अपि पूरयिष्यामि च" इति उक्तवान् तृतीयः पुत्रः ।

तस्य वचनं श्रुत्वा श्रीपतिः प्रीत्या तम् अन्तः नीत्वा उपवेशितवान् । अनन्तरं तम् उद्दिश्य – "अहं भवतः पिता च बाल्यतः स्नेहितौ । भवतः पितुः मरणवार्तां श्रुत्वा अहम् अपि दुःखितः अस्मि । सः भवतां भविष्यस्य निमित्तम् अत्यन्तं परिश्रमं कृतवान् । स्वस्य अनुपस्थितौ पुत्र्याः पोषणम् उत्तमरीत्या न भवेत् इति कारणात् पुष्करे पुत्री नष्टा इति भवतः सर्वान् उक्त्वा सः सत्यवतीं मम गृहे स्थापितवान् । तथा च वाणिज्ये सम्पादितं लक्षात्मकं धनं मम समीपे स्थापयित्वा – 'मम मरणानन्तरं मम त्रिषु पुत्रेषु यः भवतः गृहम् आगमिष्यति सः मम परीक्षायां जयं प्राप्तवान् इति भवान् चिन्तयेत् । तस्मै मम सर्वसम्पत्तिं दत्त्वा सत्यवत्याः विचारं सूचयेत्' इति माम् उक्तवान् आसीत् । भवान् तादृशं जयं प्राप्य अत्र आगतवान् अस्ति । प्रथमं भवन्तं प्रतीक्षमाणां भवतः अनुजां पश्यतु" इति उक्त्वा सत्यवतीम् आहूतवान् ।

श्रीपतेः वचनं श्रुत्वा आश्चर्यचकितः तृतीयः पुत्रः सर्वालङ्कारभूषिताम् अनुजां दृष्ट्वा इतोऽपि सन्तुष्टः । एतस्मात् तस्य नेत्राभ्याम् आनन्दाश्रूणि आगतानि ।





अपूर्ववस्तु

भवानीनगरे जयशीलः नाम कश्चित् महान् धनिकः आसीत् । तस्य जयपालः, विजयः, अजयः चेति त्रयः पुत्राः आसन् । वयसि, विद्यायां, स्वभावे वा तेषु अधिकः भेदः न आसीत् ।

ते त्रयः सहोदराः अपि अत्यन्तं बुद्धिशालिनः, परस्परं प्रीतिमन्तः च आसन्। तेषां मध्ये रहस्यम् एव न आसीत्। परन्तु एकं विषयं ते त्रयः अपि गोपितवन्तः आसन् । तेषां त्रयाणाम् अपि भवानीनगरस्य राजकुमार्यां निरुपमादेव्याम् अनुरागः आसीत् । कथञ्चित् सा एव परिणेतव्या इति त्रयाणाम् अपि सङ्कल्पः आसीत् ।

ते त्रयः सहोदराः प्रतिदिनं सायङ्काले प्रासादस्य पार्श्वे स्थितम् उद्यानं विहारार्थं गच्छन्ति स्म । तस्मिन् समये एव राजकुमारी निरुपमादेवी प्रासादस्य अट्टे इतस्ततः अटन्ती भवति स्म । कदाचित् सा वीणां वादयन्ती मधुरस्वरेण गायन्ती अपि भवति स्म । एतत्सर्वम् आसक्त्या पश्यन्तः अपि ते त्रयः राजकुमार्याः विषयं परस्परं तु न वदन्ति स्म ।

एवम् एव कालः अतीतः । एकदा जयशीलः स्वपुत्रान् आहूय उक्तवान् - ''पुत्राः ! अहं वृद्धः जातः । मया सम्पादितया सम्पत्त्या एव भवद्भिः सुखेन जीवितुं शक्यते । परन्तु आत्मना सम्पादितेन धनेन यत् जीवनं क्रियते तत् पुरुषलक्षणं इति उच्यते । तादृशम् उत्तमं जीवनं भवद्भिः करणीयम् । इदानीं भवन्तः विवाहवयस्काः जाताः । विवाहानन्तरं कुटुम्बं वर्धिष्यते । तत्कारणतः गच्छता कालेन सम्पत्तिः न्यूना भवेत् । अतः भवन्तः देशपर्यटनं कृत्वा धनसङ्ग्रहणं कृत्वा आगच्छन्तु । अनन्तरम् एव भवन्तः विवाहिताः भवन्तु, सुखेन

''पञ्चविंशतिवर्षेभ्यः पूर्वं चन्दमामायां प्रकाशिता कथा''



जीवनं कुर्वन्तु च'' इति ।

पितुः वचनं पालयितुं ते त्रयः सहोदराः अपि एकस्मिन् शुभमुहूर्ते पितुः सकारात् किञ्चित् धनं स्वीकृत्य गृहतः उत्तरदिशि प्रयाणम् आरब्धवन्तः । दिनं यावत् प्रयाणं कृत्वा महावटनामकम् रथोत्सवस्थानं प्राप्तवन्तः च ।

तस्मिन् रथोत्सवे ते सहोदराः आत्मना दृष्टं वस्तु क्रीतवन्तः । तस्मिन् दिने शिवरात्रिः आसीत् । अनन्तरदिने प्रातः - ''अग्रिमवर्षे शिवरात्रिदिने अत्रैव परस्परं मेलिष्यामः'' इति निर्णयं कृत्वा ते त्रयः अपि त्रिसृषु दिक्षु प्रस्थितवन्तः ।

एवम् एव सप्ताहाः, मासाः च अतीताः । अग्रिमशिवरात्रिः अपि आगता । महावटरथोत्सवः अपि प्रचलन् आसीत् । विविधैः वणिग्भिः दूरदेशेभ्यः अपूर्ववस्तूनि अपि विक्रयणार्थम् आनीतानि आसन् । पूर्वतननिर्णयानुसारम् अजयः रथोत्सव-स्थानम् आगतवान् । सः वर्षाभ्यन्तरे एव अधिकं धनं सङ्गृहीतवान् आसीत् । अतः अग्रजयोः आगमनात् पूर्वम् अल्पेन धनेन अपूर्वं किञ्चित् वस्तु क्रेतव्यम् इति निश्चितवान् सः ।

सः बहूनि अपूर्ववस्तूनि दृष्टवान् । तत्र एकं निम्बुकम् आसीत् । तत् सामान्यं न आसीत् । तस्य वैशिष्ट्यम् आसीत् यत् यः केऽपि येन केनापि रोगेण पीडितः अस्ति चेत् तत् फलं कर्तयित्वा रुग्णस्य मुखे तदीयः रसः स्थाप्यते चेत् रोगः अनुक्षणम् एव निवारितः भवति स्म । सहस्रं नाणकानि दत्त्वा अजयः तत् फलं क्रीतवान् । अग्रजयोः प्रतीक्षां कुर्वन् तत्रैव उत्सवं पश्यन् स्थितवान् ।

विजयः अपि तत्र आगतवान् । तेन अपि अधिकं धनं सम्पादितम् आसीत् । सः अपि किञ्चित् अपूर्वं वस्तु क्रीतवान् । तत् आसीत् एकः वस्त्रकटः । सः सामान्यः वस्त्रकटः न आसीत् । तस्य उपरि उपविश्य कुत्रापि गन्तुम् इच्छा कृता चेत् अनुक्षणम् एव गन्तुं शक्यते स्म ।

अनन्तरं ज्येष्ठः जयपालः तस्मिन् दिने एव प्रत्यागतवान् । तेन अपि अपारं धनं सङ्गृहीतम् आसीत् । सः अपि अपूर्ववस्तूनि दृष्टवान् । तत्र सः एकं दर्पणं दृष्टवान् । 'एतस्य मूल्यं कियत् ?' इति आपणिकं पृष्टवान् ।

'एतस्य मूल्यं सहस्रं रजतनाणकानि'

इति उक्तवान् आपणिकः ।

एतत् श्रुत्वा जयपालः आश्चर्यचकितः । ''एतादृशस्य सामान्यदर्पणस्य मूल्य सहस्रं रजतनाणकानि वा ? एतस्य तादृशं वैशिष्ट्यं किम् अस्ति?'' इति पृष्टवान् सः ।

तदा आपणिकः उक्तवान् - ''भोः ! साधारणं रूपं द्रष्टुं योग्यः दर्पणः न एषः । भवान् यं कमपि स्मृत्वा यदि एतेन दर्पणेन पश्यति तर्हि तस्य मुखं दर्पणे दृश्यते'' इति ।

अनुक्षणम् एव जयपालः राजकुमार्याः निरुपमादेव्याः मुखं स्मृतवान् । ताम् एकवारं द्रष्टुम् इष्टवान् च । अतः सः आपणिकाय सहस्रं रजतनाणकानि दत्त्वा दर्पणं क्रीतवान् । निरुपमादेवीं स्मरन् दर्पणेन तस्याः मुखं दृष्टवान् । अनुक्षणम् एव तस्य अत्यन्तं दुःखं जातम् । यतः दर्पणेन दृष्टा राजकुमारी रुग्णा आसीत् । वैद्यः तस्याः नाडीं दृष्ट्वा परीक्षां कुर्वन् आसीत् । तस्याः प्राणाः अपरक्षणे एव गच्छेयुः इति भासते स्म । शीघ्रं गत्वा सा द्रष्टव्या इति चिन्तितवान् जयपालः । किन्तु नगरं तु दूरे आसीत् । किं करणीयम् इति अजानन् जयपालः दुःखेन आपणतः बहिः आगतवान् ।

तावता विजयः तस्य पुरतः आगतवान् । अनुजं दृष्ट्वा जयपालः दर्पणेन राजकुमारीं दर्शयन् - ''पश्यतु, विजय ! राजकुमारी निरुपमादेवी आसन्नमरणा अस्ति । एतादृशसन्दर्भे वयम् अपि दूरे स्मः । इदानीम् अस्माभिः किं कर्तुं शक्यते ?'' इति अत्यन्तं दुःखेन पृष्टवान् ।

''भवतः भयं मास्तु'' इति वदन् विजयः हस्ते स्थितं वस्त्रकटं भूमौ प्रसार्य - ''एतस्य वस्त्रकटस्य उपरि उपविश्य





क्षणाभ्यन्तरे एव वयं राजकुमार्याः निरुपमादेव्याः समीपं गन्तुं शक्नुमः'' इति अग्रजम् उक्तवान् ।

एतस्मात् जयपालस्य उत्साहः द्विगुणितः जातः । प्रसारिते वस्त्रकटे उभौ अपि यावत् उपविष्टवन्तौ तावता अजयः तत्र आगतवान् । तदा विजयः - ''सम्भाषणार्थं समयः नास्ति इदानीम् । राजकुमारीं प्राणसहितं द्रष्टुम् आवां गच्छन्तौ स्वः'' इति उक्तवान् ।

अजयः प्रतिवचनं किमपि अनुक्त्वा वस्त्रकटे उपविष्टवान् । अनुक्षणम् एव ते त्रयः अपि भवानीनगरे प्रासादे आसन्नमरणायाः राजकुमार्याः शय्यायाः पार्श्वे उपस्थिताः अभवन् ।

अजयः तस्याः समीपं गतवान् । स्वहस्ते स्थितं निम्बुकं कर्तयित्वा निष्पीड्य तस्य रसं राजकुमार्याः मुखे पातितवान् च ।

झटिति एव राजकुमार्याम् अनिरीक्षितं परिवर्तनं दृष्टम् । क्षणाभ्यन्तरे एव सा नेत्रे उद्घाट्य शय्यातः उत्थितवती । एतत् दृष्टवतां तत्र स्थितानां सर्वेषां नेत्राभ्याम् आनन्दश्रूणि आगतानि ।

महाराजः महता सन्तोषेण प्रेम्णा च तेषां त्रयाणां सहोदराणां हस्तौ गृहीत्वा - ''महानुभावाः ! मम पुत्रीम् उज्जीवयितुम् आगताः भवन्तः देवताः एव, न तु मानवाः । मम पुत्र्याः विवाहपर्यन्तम् भवन्तः अत्रैव स्थित्वा मम आतिथ्यं स्वीकृत्य गच्छेयुः'' इति उक्तवान् । त्रयः सहोदराः अपि एतत् वचनम् अङ्गीकृतवन्तः ।

परन्तु तत्र काचित् समस्या आसीत् । यः राजकुमार्याः रोगं निवारयति तेन सह राजकुमार्याः विवाहः निर्वर्तयिष्यते इति महाराजेन उद्घोषणं कारितम् आसीत् । एतस्मात् एतेषु त्रिषु सहोदरेषु राजकुमार्याः विवाहः केन सह निर्वर्तनीयः इति राजा न ज्ञातवान् । अतः सः एतस्य निर्णयार्थं मन्त्रिणं पृष्टवान् ।

परन्तु एतेषां त्रयाणां कथां श्रुत्वा मन्त्रिणः भ्रमः जातः । एतेषु त्रिषु राजकुमारीं कः रक्षितवान् ? जयपालेन दर्पणेन राजकुमारी यदि दृष्टा न स्यात् तर्हि निरुपमायाः रोगः न ज्ञातः स्यात् । विजयस्य वस्त्रकटस्य साहाय्यं यदि न स्यात् तर्हि समये आगमनं न जातं स्यात् । तथापि अजयस्य अपूर्वं निम्बुकं यदि न स्यात् तर्हि राजकुमार्याः रोगः न निवारितः स्यात् ।

इदानीं किं करणीयम् इति सर्वेषां चिन्ता अभवत् ।

"भवतु, राजकुमारी केन परिणेतव्या इति भवन्तः एव निर्णयं स्वीकुर्वन्तु" इति मन्त्री तान् सहोदरान् उक्तवान् । तदा तावत्पर्यन्तम् एकस्मिन् दिने अपि कलहम् अकृतवन्तः ते सहोदराः राजकुमार्याः परिणयार्थं कलहम् आरब्धवन्तः । परस्परं दोषारोपणं कृतवन्तः च ।

एतत् दृष्ट्वा मन्त्री महाराजम् उक्तवान् - "महाप्रभो ! तर्कशास्त्रज्ञाः एव एतत् परिहर्तुं शक्नुवन्ति । अतः तान् आहूय चर्चां कृत्वा निर्णयं स्वीकरिष्यामः" इति । एतत् महाराजः अङ्गीकृतवान् ।

केषुचित् दिनेषु एव सभा आयोजिता । बहूनि दिनानि चर्चा प्राचलत् । परन्तु समस्यायाः परिहारः न ज्ञातः । अन्ते राजकुमारी निरुपमा एव - 'एतस्याः समस्यायाः परिहारार्थं अहम् एव मार्गं सूचयामि' इति सर्वान् प्रार्थितवती ।

"अस्माभिः परिहर्तुम् अशक्या समस्या एतया परिह्रियते वा ?" इति सर्वे तार्किकाः आश्चर्यचकिततया तां दृष्टवन्तः ।

तदा राजकुमारी उक्तवती - "भवतां चिन्तनम् एव अन्यत् अस्ति । मम प्राणरक्षणे कः समर्थः आसीत् इति भवन्तः चिन्तयन्तः सन्ति । एतस्मिन् विषये सर्वेऽपि समर्थाः एव । परन्तु एकं प्रमुखं विषयं भवन्तः विस्मृतवन्तः । सः च मम निमित्तं कः अधिकं त्यागं कृतवान् ? इति । जयपालस्य दर्पणेन, विजयस्य वस्त्रकटेन, अजयस्य निम्बुकेन च अहम् उज्जीविता । परन्तु जयपालस्य दर्पणः, विजयस्य वस्त्रकटः च तयोः समीपे एव इदानीम् अपि अस्ति । तयोः वस्तुनः उपयोगः यदा कदापि कर्तुं शक्यते । परन्तु अजयस्य निम्बुकप्रभावः समाप्तः । पुनः तस्य उपयोगः तेन कर्तुं न शक्यते । अतः भवन्तः एव निर्णयन्तु यत् मां परिणेतुं कः समर्थः इति" इति ।

तत्रत्याः सर्वे निरुपमायाः सूक्ष्मबुद्धिं श्लाघितवन्तः । अजयेन सह तस्याः विवाहं निर्वर्तितवन्तः च ।

अजयः स्वसाहाय्यं कृतवतोः अग्रजयोः सम्माननं कृतवान् । स्वपुत्राणां वर्धनं दृष्ट्वा जयशीलः अपि नितरां सन्तुष्टः ।



चित्रशीर्षिका-स्पर्धा * पारितोषिकं १००/- रूप्यकाणि

विजितां शीर्षिकां मे - १९९७ मासे प्रकटयिष्यामः ।



S.G. SESHAGIRI



MAHANTESH C. MORABAD

* उपरितनं चित्रद्वयं पश्यन्तु । * युक्तां शीर्षिकां परस्पर-सम्बन्धि-वाक्यद्वयेन लिखित्वा मार्च् - २० तः पूर्वम् एव प्रेषयन्तु । * अनन्तरम् आगतां शीर्षिकां न परिशीलयिष्यामः । * स्पर्धायां विजेता १००/- रूप्यकात्मकं पारितोषिकं प्राप्स्यति । * शीर्षिका समपत्रे (पोस्ट-कार्ड्) एव लेखनीया । तत्र अन्यः विषयः न लेखनीयः । * अधोनिर्दिष्ट-सङ्केताय शीर्षिका प्रेषणीया ।

चन्दमामा(संस्कृतम्) 'अक्षरम्', ८ उपमार्गः, २ घट्टः, गिरिनगरम्, बेङ्गलूरु - ५६० ०८५

'जनवरी'मासस्य चित्रशीर्षिकास्पर्धायाः परिणामः -

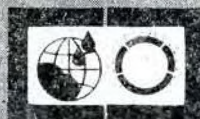
प्रथमचित्रम् - **पिपासानिवृत्त्यै कल्पन्ते हि नारिकेलानि ।**

द्वितीयचित्रम् - **कष्टविस्मरणार्थं खलु कल्पन्ते अपत्यानि ।**

प्रेषकः - बि. वेङ्कटेश्वरराव्, ४-९-१६०/३, विनायकनगरम्, आर्.टि.सि. कालोनी, हयात्नगरम् - ५०१ ५०५ (आ.प्र.)

Printed by B.V. REDDI at Prasad Process private Ltd., 188, N.S.K. Salai, Madras - 600 026 (India) and Published by B. VISHWANATHA REDDI on behalf of CHANDAMAMA PUBLICATIONS, Chandamama Buildings, Vadapalani, Madras - 600 026 (India). Controlling Editor: NAGI REDDI.

PolioPlus



IMMUNIZATION AN ASSURANCE OF GOOD HEALTH TO CHILDREN

VACCINATIONS When and How Many

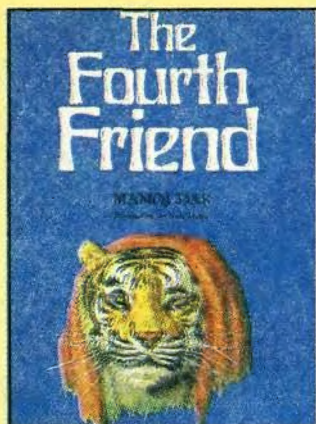
Age to Start Vaccination	Name of Vaccine	Name of Disease	How Many Times
Birth	BCG	Tuberculosis	Once
6 weeks	Polio	Polio	Three times with intervals of at least one month
6 weeks	DPT	Diphtheria Pertussis (Whooping Cough) Tetanus	Three times with intervals of at least one month
9 months	Measles	Measles	Once

Babies should receive all vaccinations by the time they are twelve months old.

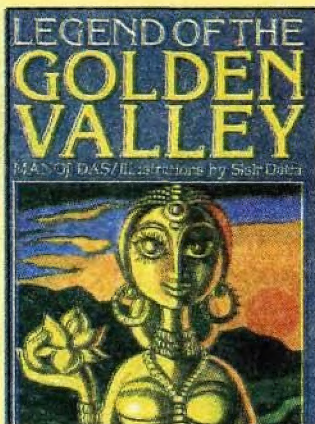
Pregnant women should get themselves vaccinated against Tetanus (TT) twice—in an interval of at least one month—during the later stages of pregnancy.

HEALTHY CHILD—NATION'S HOPE & PRIDE

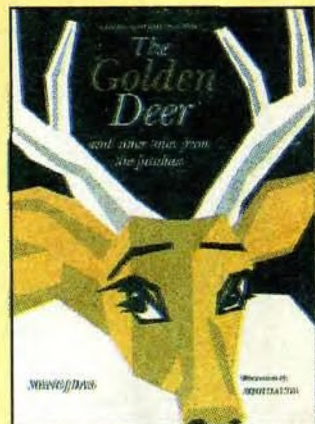
Design courtesy : World Health Organisation



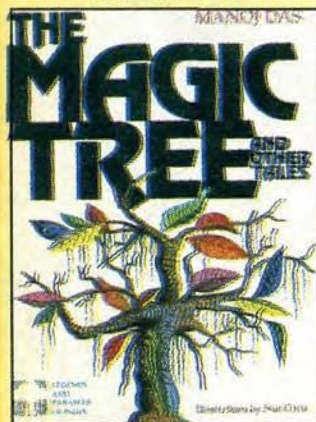
Rs. 30/-



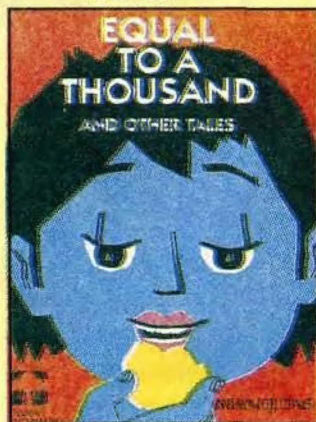
Rs. 40/-



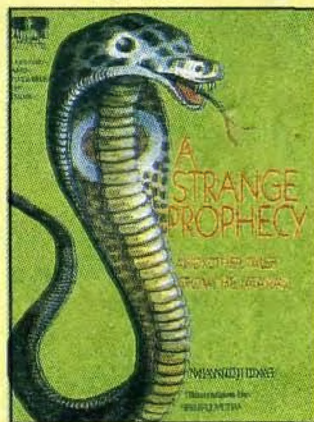
Rs. 30/-



Rs. 30/-



Rs. 25/-



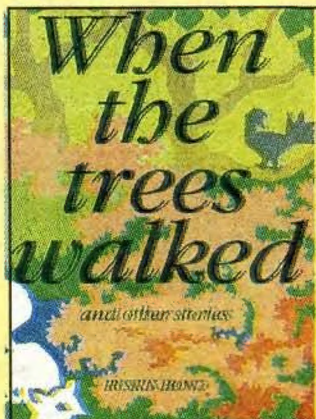
Rs. 30/-

CHANDAMAMA BOOKS ARE ALREADY A LEGEND! THEY OPEN A NEW HORIZON ON THE WORLD OF LITERATURE FOR THE YOUNG

Added to the six titles by **Manoj Das** is the charming seventh–

WHEN THE TREES WALKED

by the inimitable story-teller **Ruskin Bond**



Rs. 30/-

Among the titles in the process of production are:

STORY OF KRISHNA
STORY OF RAMA
STORY OF BUDDHA



For details, write to:

CHANDAMAMA BOOKS
Chandamama Buildings
Vadapalani, Madras - 600 026.